

Краіны і паветы	Гуш- чыня вяско- вага нася- лέнь- ня	% пра- стораў, заня- тых лé- сам	Краіны і паветы	Гуш- чыня вяско- вага нася- лέнь- ня	% пра- стораў, заня- тых лé- сам
IX. Беларускі лесастэп	44	23	XII. Варшанская кра- ина (Паўночная Магілеўшчына)	37	40
Гомельскі пав.	41	25	Варшанскі пав.	36	43
Навазыбкаўскі пав.	47	20	Магілеўскі	38	47
Суражскі пав.	51	22	Сéнинскі	37	31
Стараудубскі пав.	45	20	XIII. Віцебская краіна	32	33
Мглінскі	40	24	Віцебскі пав.	38	34
Трубчаўскі	—	—	Гарадоцкі	34	29
Бранскі	—	—	Нéвельскі	30	33
Гараднянскі	43	26	Сéбежскі	28	35
X. Радань (Паўднё- вая Магілеў- шчына)	34	40	Люцынскі	—	—
Рослаўскі пав.	31	42	Апоцацкі	—	—
Клімавіцкі	38	41	XIV. Смален- шчына	28	43
Чэркаўскі	36	40	Смалёнскі пав.	35	34
Быхаўскі	29	40	Парэцкі	25	45
Рагачоўскі	34	36	Вяліжскі	23	46
XI. Амсьціслаў- шчына	42	37	Духаўшчынскі пав.	33	39
Мсьціслаўскі пав.	43	39	Ельнінскі	32	39
Чаўскі	38	42	Дарагабужскі	30	41
Гарэцкі	46	35	Бéльскі	16	55
Красенскі	42	31	Ржэўскі	—	—
			Асташкаўскі	—	—
			Тарарапеўскі	—	—

Увага. Для паветаў, якія цалком на ўходзяць у склад
Беларусі, цифры шчыльнасьці і лясістасці не падаюцца.

ПААСОБНЫЯ КРАІНЫ БЕЛАРУСІ.

ПААСОБНЫЯ КРАІНЫ БЕЛАРУСІ

I. Полацкае Наддзвін'не.

Апісаньне паасобных краінаў пачынаем мы з паўночна-заходняга кута Беларусі, дзе найперш выявілася гістарычнае бытаванье Беларускага народу, з Полацкага Наддзвінья. Да гэтае краіны трэба залічыць даўнейшыя расейскія павёты: Полацкі, Лепельскі, Дрысенскі, Дзівінскі, Ілукштанскі, Браслаўскі (Нова-Аляксандраўскі) і Дзісненскі. Першыя чатыры з іх адносіліся да Віцебскай губэрні, Ілукштанскі — да Курляндскае, Нова-Аляксандраўскі — да Ковенскае, а Дзісненскі да Віленскае. У даўнейшыя часы прасторы гэтых паветаў складалі з сябе ядро Полацкага Княства, Полацкую зямлю ў цэнтральным значэнні гэтага слова. Прырода і географічнае палажэнні, а таксама і варункі экономічнага разьвіцця звязаны з цяпёр гэтыя павёты ў адну краіну, якая розніца ад суседніх: 1) большаю гушчынёй насяленыя, 2) паджэннем у вадазборніку сярэдняе Дзівіны, у замкнёной з усіх бакоў лагчыне, 3) адпаведным гэтаму кліматам — мягкім, вільготным, досіць халодным, 4) рэзка выяўленым морэнным краявідам і 5) гістарычнай мінуўшчынай (Полацкая зямля), аб якой толькі што гаварылася.

Ад часоў лядавіковых у вадазборніку сярэдняе Дзівіны засталіся съяды быўшага тут вялікага возера. У гэтае возера сабраліся былі воды таяўшых лядавікоў, стрыманыя ў сваім імкнені ў мора Дзівінскім узгор'ем і заняўшыя шырокую лагчыну паміж гэтым узгор'ем і Віцебска-Невельскім на паўночным усходзе, а Свянцянска-Докшыцкім на паўдні, ужо знаёмую нам Полацкую нізіну. Дзівіна, прарваўшыся праз узгор'е нідзе, мусіць, ля Краслаўкі, пакрысці съязнугу воду з гэтага возера; на яго мэйсцы аж да нашага часу засталіся абышырныя імховыя балоты, з невялічкімі вазяркамі пасярод, якія ляжаць галоўным чынам у Полацкім пав. (балота Лоньніца) і ў Дзісненскім, ды яшчэ большыя пяшчаныя нізіны, звычайна занятыя хвяёвымі барамі. Краявід тут, у цэнтральнай часці Полацчыны, у вадазборніку Дрысы, Полаты і Дзісёнкі крыху падобны да Палескага; рэкі, аднак, маюць у Полацкай нізіне досіць значны спад і хуткое цячэнні і дзякуючы гэтому міясцовасць тут моцна абсушаная, высыхаюць пакрысці і тутэйшыя балоты, а лясы — даўно парасцярбліваў чалавек і абарнуў у ральлю. Пяскі і балоты займаюць дно Полацкае

нізіны, а яе берагі пакрысé падыймаюца, пераходзячы ў суседня ўзгор'і. Адхоняя спады гэтых узгор'яў, а таксама і блізка ўсё Дзьвінскае ўзгор'e маюць добрыя грунты і найгусьцей заселеныя. На іхніх прасторах якраз і разывівалася гістарычнае жыцьцё Полаччыны, тады як самае палескае дно Полацкае нізіны, дзеялі сваё беднасцьці было як быццам адным жыцьці Полаччыны йтракъ не магло. Затым жа да Полаччыны мы адносім і гэтых вышэйпаднітыя прасторы, нахіленыя ў бок Дзьвіны. Яны маюць ўсё прыметы тыповае морэннае краіны. Засенныя яны безканечным лікам большых і меншых вазёраў, з самымі дзіўнымі рысамі берагоў, з масаю затокаў

Рыс. 90. Над вазерам у Полаччыне
(Спэц. фот. А. Трэпкі).

і вастравоў. Вазёры гэтых злучаны ў цэлую сётку межытокамі, ідучымі ад аднаго да другога. Над сьветлыми люстрами вазёраў падыймаюца высокія, часта лясістыя ўзгоркі; часамі-ж іх акружуюць досіць роўныя прасторы палёў (рыс. 90). Асабліва густа вазёры ляжаць у трох паветах: 1) Браслаўскім, дзе мы спатыкаем гэткія вялізныя вазёры, як Снуды, Дрысьвяты, Браслаўскае, 2) у Лепельскім — дзе пераважаюць дробныя вазёры і 3) у Дзьвінскім пав. Паверхня гэтых паветаў чыста зэрзана вазёрамі.

На заходзе краіны падыймаецца Дзьвінскае ўзгор'e. Массы морэнных узгоркаў, то выцягнутых, то аблукнутых, як бохан хлеба, робяць тутэйшыя краявіды разнароднымі і вельмі прыгожымі. На ўсходзе, у Лепельскім пав. краіна гэтаксама паднятая. Узгоркі тут зьбираюцца вялікімі гнёздамі і маюць часамі значную вышыню. З такіх гарыстых гнёздай асабліва вызначаецца Пышнагор, невялікае ўзгор'e, што ляжыць на заход ад Лепеля. На самай усходній мяжы Лепельскага пав. падыймаецца ўзгор'e Каторсы; гэтаксама высака паднята і сумежная з Лепельскім частка Дзісненскага пав.

Тады, як у нізінах ляжаць бедныя і неуряджайнія пяшчаныя або балотныя грунты, вышэйпаднітыя часткі краіны пакрытыя бываюць звычайна ўраджайнімі суглінкамі і супескамі. Побач з імі, аднак, і на ўзгор'ях спатыкаюцца значныя прасторы пяшчаных грунтоў (яны асабліва пашыраныя ў Ілукштанскім ды Браслаўскім пав.), дый неуряджайніх падзолаў (у Полацкім пав.). Наагул грунты ў Полаччыне моцна выпаласканыя, дзякуючы значнай вільготнасці клімату.

Для агульнай характарыстыкі краявіду краіны цікавы матар'ял даецца апісанне вядомага польскага географа Налкоўскага. Ен, між іншым, піша: «Вакола Лепеля ёсьць вельмі многа ўзгор'яў закругленых, кулалаватых, а найчасцей эліпсоідальных, выцягнутых у магутныя валы. Парасьлі гэтых ўзгор'і лясамі, найбольш шыльнікавымі (хвойнымі), часта нізкою рэдкаю хвойкаю, вέрасам, чаборам ды несъмяртэльнікамі, а часамі зъмяняюцца ў пяшчаныя выдмы. Староніяму з пэўнаю фантазіяю глядзельніку гэтых ўзгор'і ды ўся краіна здаліся б нейкім нязымераным, адве́чным полем бітвы Тытанаў (волатаў), якія сваім палёгшым таварышом сыпалі вялізарныя магілы. Такое зданыне яшчэ пабольшуеца дзеялі таго, што між ўзгор'яў спатыкаюцца і папраўдзе насыпаныя чалавекам курганы. Побач з ўзгор'ямі ёсьць тут і абышырныя высокія раўніны, занятыя лясамі, палямі ды дзірваном з яго спэцыяльнымі расылінамі, сярод якіх ующа рухавыя яшчаркі ды палявыя конікі».

Цікава яшчэ ўвага таго-ж аўтара аб tym, што вывёртаваныне ў Наддзівінні адбываецца вельмі хутка. «Здаецца, што нейкія магутныя жорны перамалолі тутэйшыя граніты», піша Налкоўскі*).

Ня гледзячы на гэта, паверхня краіны наагул мае характерист геолёгічнае моладасці: тут найдаўжэй быў затрымаўшыся лядавік (цераз Себеж і Дзісну праводзяць граніцу, да якое дапаўзаў 2-гі лядавік), і з гэтае прычины рэкі Полаччыны не пасыпелі яшчэ належна разывіцца, пракапаць сабе глыбокія карыты ды пасыцягаваць воду з вазёраў, як гэта сталася, прыклад, на Менскім ўзгор'i.

* Nałkowski. Jezioro Lepelskie.

Толькі Дзьвіна, якая цячэ пасярод усяе краіны, займаючы найніжэйшыя яё мейсцы, раскапала сабё глыбокі ход між узгор'ям і вырасла ў вялікую раку. Аднак і яна мае яшчэ шмат прыметаў сваё моладасыці — яна яшчэ не пасьпела згладзіць свайго дна, камяністага, часта парожыстага. У вясну яна грознымі разводзьдзямі залівае амаль яя ўсё ўзьбярэжныя мясты й мястечкі. Характар карыта Дзьвіны моцна перашкаджае судаходству, якое пры варунку разчысткі і ўрэгулявання ракі магло-б тут моцна разьвіцца: Дзьвіна тут ужо і шырокая, і глыбокая; навет пры цяперашнім сваім палажэнні зьяўлецца яна важнейшым вадзяным шляхам. З прытокаў Дзьвіны праразаюць краіну — Вулла, Дзісенка, Дрыса і Полата. Усё яны маюць важнае значэнне як сплаўныя рэкі. Гэткае самае значэнне мае і Бярэзінскі канал, які часткаю праходзіць па Лепельскаму пав., і яшчэ канал, які злучае вялікае возера Асьвей з воз. Лісна і ракою Свонаю (прыток Дрысы). Наагул краіна надзвычайна багатая вадзянымі шляхамі, што і высунула яё наперад у гісторыі, даўшы магчымасыць разьвіцца тут шырокаму старавечнаму гандлю, ды старой беларускай культуры і дзяржаўнасці.

Полацкае Наддзьвінне ляжыць найбліжэй з усіх краін Беларусі да мора. Ад Рыжскае затокі да Ілукштаў ўсяго 170 вёрст. Да таго-ж краіна яшчэ й зыніжаецца ў кірунку да мора і дзеля гэтага вільготны імягкі марскі клімат без перашкод уразаецца ўздоўж Дзьвіны далёка на ўсход. Сярэдняя гадавая тэмпература каля $+6^{\circ}$, ападаў за год бывае каля 600 міліметраў, неба па большай часці закрыта воблакамі.

Лесу ў Наддзьвінні няшмат. З дауніх часоў сядзіць тут народ досіць густа і дзеля таго лепшыя землі парасцярэбліваны і ўзараны. Толькі на нізінных пяскох, у Полацкім павеце, затрымаліся значныя лясныя прасторы, ды досіць лясісты захад Дзісненскага пав.

Аб мінеральных багацьцях краіны ведама дужа мала. Дзе-ня-дзе толькі здабываюць ганчарныя гліны, будаўляны камень, торф. Ведамыя некалькі мінеральных крыніцаў: у Відзах, Браслаўскага пав. — серністая, з моцным, далёка чутным пахам серавадароду, да каля Краслаўкі — зялезістая.

На сяленине ў Полаччыне жыве досіць густа, гусьцей, у кожным разе, чым ува ўсіх суседніх краінах. Найгусцейшае насяленыне ў Лепельскім павеце. Тлумачыць гэта трэба, мусіць, тым, што краіна мае крыху лепшыя گрунты, ды ляжыць яна ля вялікае ракі, з незапамятных часоў была заселена і загаспадарана. У мінушчыне гушчыня насяленыня, мусіць, была тут яшчэ большая, ды безканечныя ваенныя спусташэнні, якія на раз абрарталі край у пустыню, перашкаджалі дальнейшаму згушчэнню насяленыня й яго спакойнай працы. Заселена краіна была яшчэ ў самыя далёкія дагістарычныя часы. У курганох і гарадзішчах, якіх тут ёсьць вэльмі густа, асабліва ў Полацкім пав.,

знаходзяць рэчы, што адносяцца да камённага вёку (нэолітычнага); ужо тады жылі тут людзі і, можна думаць, вялікія менавы гандаль. Гісторыя знаходзіць тут моцны й багаты Полацак, які мае шырокія гандлёвыя зносіны з Усходам і Заходняю Эўропаю. Палачане пазакладалі і ўсё важнейшыя мясты краіны: Дзісну, Браслаў, Дрысу, Другу і г.д.; мясты гэтых праз увесь час былі цэсна звязаныя з Полацкам, мэлі з ім супольных князёў, а пасля ваяводаў былі полацкімі прыгарадамі. Уплывы Полацку пашыраліся, як вёдама, і далёй на захад, уніз па Дзьвінё, у землі, заселеныя цяпер латышамі. Тамака, над Дзьвіною, будавалі яны моцныя замкі, якія пасля паадбіралі ад іх нёмцы, што ўмацаваліся пры якіх пасля паадбіралі ад іх нёмцы, што ўмацаваліся пры

Рыс. 91. Руіны замку ў Кокнгаўзене (Кукейносে).

вусьціах Дзьвіны. З такіх замкаў найбольш вядомыя — Кукейнос (Кокнгаўзен, рыс. 91) і Герсіка. Як памятка з славных часоў Полацку пазаставаліся да нашага часу камяні-памятнікі з беларускімі надпісамі, зробленымі па загаду полацкіх князёў. Гэткіх камянёў шмат ляжыць па ўсім сярэднім цячэнні Дзьвіны.

У пазынайшыя часы, асабліва ў XVI і XVII вякох, на прасторах Полаччыны разыгралася вялікая барацьба паміж

Літвою і Польшчаю з аднаго боку і Москвою з другога. Барацьба вяліася з-за Беларускае зямлі і здабыцьце або абарона ўся вазёрная краіна пакрыта была невялікімі замкамі. Будавала была як быццам адзінаю вялікаю крэпасцю ў сучасным слова. Руіны гэткіх замкаў, съляды валоў і рабоў і да нашых часоў значны шмат дзе ў Полаччыне над яе вазёрнымі водамі, сярод лясоў і балотаў.

На заходзе Дзьвінскага пав. жывуць ужо найбольш латышы (летгальцы), з неялікою толькі домешкаю беларусаў. Латышы рана трапілі пад уладу нямецкіх рыцараў, якія пазакладалі ў іхняй зямлі, а часткаю і на Беларускіх узьмежжах шмат мёстай і моцных каменных замкаў, прыка. Крэйцбург, Дзьвінск; у руках іхніх патомкаў знаходзяцца і да гэтую блізка ўсё двары.

Вясковае насяленыне ў Полаччыне займаецца блізка што выключна — гаспадаркаю. На полі сеюць найбольш жыта, аўса. Вельмі многа сеюць ячменю, асабліва ў Лепельскім ды Дзьвінскім пав. Краіна гэтая на засéву ячменю займае другое мейсца ў Беларусі пасля Віцебшчыны. Ячмénь часткаю вывозіцца, часткаю на мейсцы перакуруеца на піва. Досіць многа садзяць бульбы, шмат сеюць лён. Краіна вывозіць заграніцу шмат ільняное кудзёлі. Ураджаі наагул бываюць сярэднія.

Рыс. 92. Маладзіца-мяшчанка з Лепельшчыны.

У некаторых майсцовасцях у Лепельскім пав., асабліва-ж у Дзьвінскім, пад самым мёстам Дзьвінском, шырака разывіваецца гародніцтва. Разводзяць на палёх рэпу, бручку, а ў городах — капусту і агуркі. Досіць добра разывіваецца і садоўніцтва, хаты халодны клімат яму на вельмі спрыяе.

Промыслы ў Полаччыне разывітыя слаба. У больш лясістых майсцовасцях насяленыне зарабляе ў лесе. Досіць многа людзей, асабліва на ўзьбярэжжах Дзьвіны, займаецца сплавам лесу, будоўляй судзінаў і інш. ракчымі промысламі. Разывітае досіць добра рыбалоўства. Хатнія рамёслы найшырэй разывітыя ў Лепельскім і асабліва ў Дзьвінскім паветах. У Лепельскім пав. шмат хто займаецца гарбарствам, вырабкаю аўчынаў і вырабам цэглы. У Дзьвінскім павеце ёсьць шмат рамеснікаў усякіх прафесіяў: сталяроў, кавалёў, краўцоў, каменацёсаў і інш. У гэтых двух паветах пакрысё разывіваецца і буйная хвабрычная прамысловасць. Дзьвінск вырас у вяліке прымысловое мёста. У Лепельскім-же пав. па дварох шмат бравароў, а ў некаторых майсцох разывіваюцца і іншыя галіны прымысловасці. Гэтак пад Чашнікамі існуе вялікая хвабрыка паперы «Скіна» з 500 работнікамі, якая працуе сілаю пары і таксама выкарыстуе вадзянную сілу суседнія рэчки.

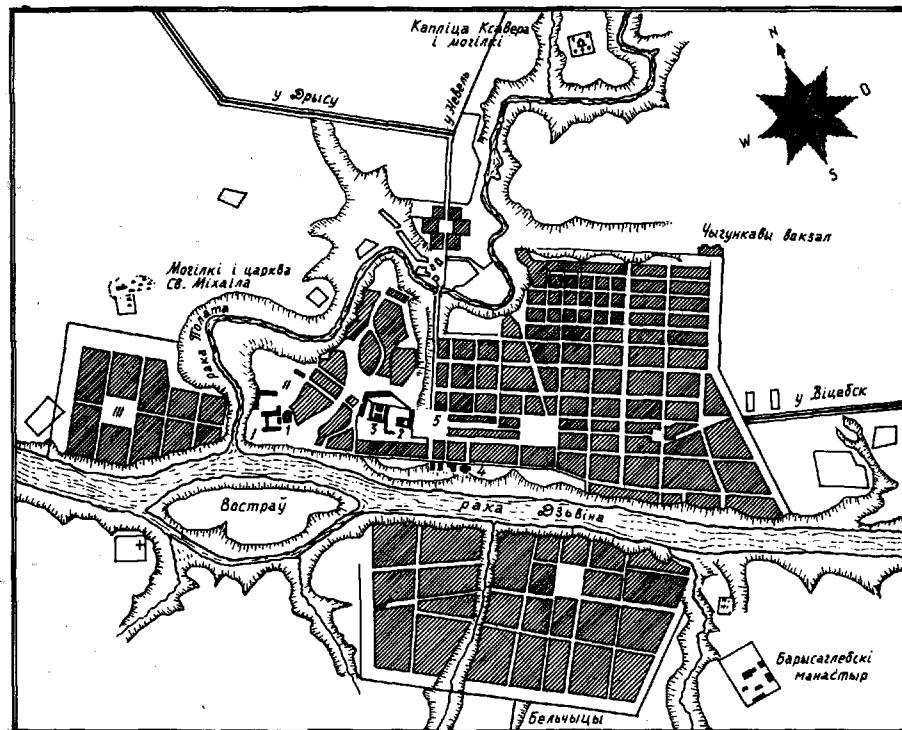
Вёскі ў Полаччыне невялікія, асабліва ў Ілукштанскім ды Braslauskim паветах, — там яны найменшыя ў Беларусі. Наагул у сярэднім на вёску прыходзіцца ў краіне каля 50 людзей. У краіне шмат дробных мястечак, у якіх бойка ѹдзё гандаль. Дзякуючы выгодным шляхам — вадзяным і чыгункам, хутка растуць мёсты. Найбольшымі мёстамі краіны ёсьць Полацак і Дзьвінск.

Важнейшая майсцовасці:

ПОЛАЦАК (рыс. 93 і 94) — старэйшае з мёстаў беларускіх, калыска беларускае культуры й дзяржаўнасці, ляжыць на высокім правым беразе Дзьвіны, пры ўтоку ў яе рэчкі Полаты. Пачаткі яго існаванья трацяцца ў імглे вякоў. Найдаўнёйшыя вёсткі абы маю з скандынаўскіх народных песьняў-сагаў. Пачынаючы з IX в. абы ім выразна пішуць лётапісы, якія цэнтры найбольшага з беларускіх плямёньняў — крывічоў. Якраз у гэтым часе пачынаецца сярэдні беларускі плямёньняў працэс стварэння незалéжнае вялікага дзяржавы, і Полацак робіцца сталіцай абшырнага князьства, абыймаўшага большую частку Беларусі, ды вядзé даўгую, але досіць удачную барацьбу з Кіевам за сваю незалéжнасць. Тут буйна кіпіць грамадзкае жыццё, расцце беларуская праславéта і культура. Роля Полацку крыху толькі зъмяншаецца з пераходам яго пад уладу Літвы. З экономічнага боку ён навет нічога ня траціцца. Наагул ад IX аж да XVII вёку быў Полацак вялікім вельмі багатым гандлёвым мёстам. Ужо ў XII вёку вядзé

ён шырокі гандаль з нямёцкім краямі (напр., з Готляндам пасъля з Рыгаю) і таксама — з Усходам. У XVI веку Полацак мэў больш за 100 тыс. жыхараў і славіўся сваім багацьцем; лічылі, што быў ён тады багацейшы навет за Вільню, сталіцу Вял. Кн. Літоўскага, да якога сам налέжыў.

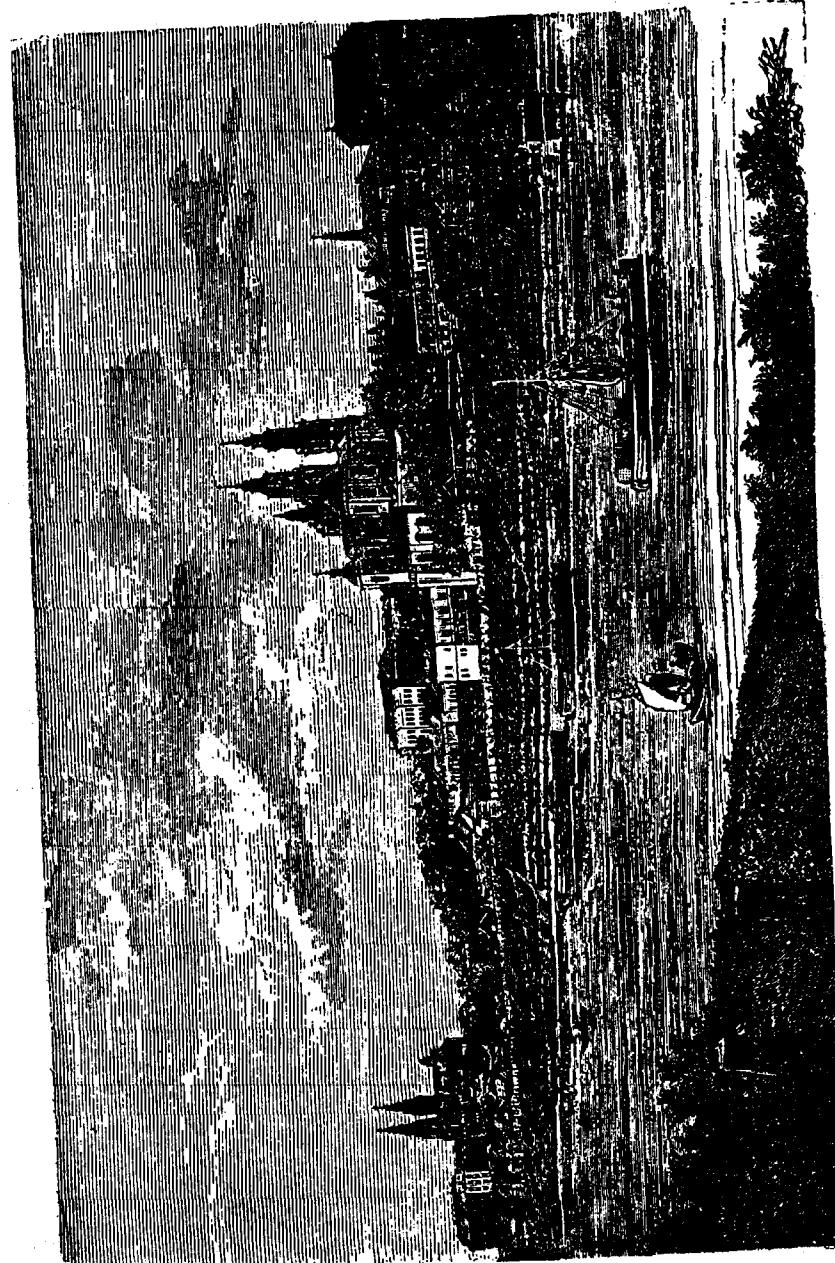
У тыя часы быў Полацак і моцнаю крэпасцю. Было ў ім два замкі — Верхні й Ніжні, якія займалі высокія берагі

Рыс. 93. Плян Полацку (у XIX в.).

- I. Верхні замак. II. Ніжні замак. III. Запалоцье.
1. Сабор Св. Софіі. 2. Мікалаеўскі сабор (даўн. езуіцкі). 3. Будынкі Акадэміі.
4. Манастыр Богаяўлення (XII в.). 5. Домініканскі касцёл (XVII в.).

Дзьзвіны пры самым вусьці Полаты; апошняя акружала іх з захаду і з поўначы. Гара, на якой стаяў Верхні замак, — з усіх бакоў абрывістая; яе няпрыступнасьць яшчэ ўзмацнялі глыбокія равы ды высокія валы. Замак быў акружаны моцнымі дубовымі сцёбнамі, у якіх было 7 вежаў. Найбольшая і

Рыс. 94. Полацак. Від з-за Дзьзвіны.

найпрыгажэйшая з іх называлася «Краснаю»; яна была каменная. У Верхнім замку знаходзіўся сабор Св. Софіі (пабудаваны ў XII в., рис. 95) ды княжыя палацы. Ніжні замак стаяў на ніжэйшым угорку і быў аддзелены ад Верхняга широкім ровам.

Грозны й моцныя былі Полацкія замкі і славіліся сваёю няпрыступнасцю. З павышэннем ваўнае тэхнікі яны нéкалькі разоў адпаведна перарабляліся. «Ад Усяслава да Баторыя замкі гэтых,— піша Кіркор,— былі галоўнаю цвярдыняю ўва ўсёй старанé; з імі звязана гісторыя не аднаго

Рыс. 95. Сабор Св. Софіі ў Полацку.

яшчэ дадаваліся няміласэрныя звычай вайны. Для прыкладу досіць сказаць, што Іван Грозны, узяўшы Полацак у 1563 г., загадаў утапіць у Дзвіні ўсіх да аднаго жыўших у месце жыдоў з іхнімі сём'ямі. А Пётра I, толькі спыніўшыся там на нéкалькі дзён, павесіў шмат манахаў-базыліянаў. У канцы Полацак гэтак змалéў, што ў 1780 годзе ў ім заставалася ўсяго каля 1000 жыхараў.

Пасыя Полацак пачаў пакрысé аджываць. У 1812 годзе там на мéйцы даўнейшага езуіцкага калéгіуму была адкрытая езуітамі-ж вышэйшая школа — Акадэмія.

Складалася яна з трох факультэтаў: 1) лінгвістычнага, на якім выкладалася 7 моваў і літэратураў: расéйская, польская, французская, нямéцкая, лацінская, грэцкая і жыдоўская; 2) в ольных навукавых — філёзофіі, поэзіі, рэторыкі, этикі, лéгікі,

метафізыкі, фізыкі агульнае, спэцыяльнае і экспéрыментальнае, хіміі, матэматыкі чыстае і прыкладнае, архітэктуры, права і гісторыі і 3) тэолéгічнага. У Акадэміі было каля 600 студэнтаў усіх станаў і рэлігій і каля 40 прафэсараў. Былі пры Акадэміі багатая бібліятэка, цэнны музэй і дужа добрыя навукавыя габінеты, з паміж якіх асабліва вызначаліся фізычны і мэханічны, дый хімічная лябораторыя.

Усé гэтыя падрабязгі цікавыя tym, што характарызуюць высачынью тагдышнія культуры ў месце і краі, якое і цяпер праз 100 гадоў мы яшчэ не можам дагнаць.

Полацкая Акадэмія існавала 8 гадоў. У 1820 годзе расéйскі ўрад яé закрыў, а маётнасць вывез з Полацку ў Расéю. Шмат дарагіх і рэдкіх кніг і рэчаў пры гэтым загінула. Бібліятэка перавезена была ў Пецярбург і Москву, фізычны і іншыя габінеты адпраўлены ў Пецярбург, друкарня, існаваўшая пры Акадэміі, — у Кіеў, у вялізарных-жа будынках Акадэміі адкрыты ваўнную школу, якая там зъмяшчалася і да апошняга часу.

Пасыя разгрому Акадэміі Полацак зрабіўся самым звычайнym ціхім і нязначным павéтавым мястам, якім і застаёца дагэтуль. Жыхараў у ім каля 30 тыс. чал., хвабрык і заводаў вялікіх няма. На Дзвіні ёсьць значная прыстань. Будуюць тут шмат лайбаў ды іншых судзінаў.

У апошнія дзесяцілецці Полацак пачаў ізноў аджываць і досіць шыбка расыці, дзякуючы правядзéнню праз яго чыгунак. Цяпер з Полацку чыгункі разыходзяцца ў 5-х кірунках і трэба спадзявацца, што ў гэтым адвéчным месце хутка ѹзноў абудзіцца экономічнае і грамадзкае жыццё.

Старас্বéчныя засталося ў Полацку мала. Ад замкаў засталіся толькі рэвы, якія іх абкружвалі ды сабор Св. Софіі, якога, праўда, перабудавалі ў XVIII вéку. Гэта абы гэтым саборы гаворыцца ў «Слове аб полку Ігараве», яго званы чуу князь Усяслаў, сéдзячы ў далёкім Кіеве... Да найцікавейшых будынкаў у Полацку належыць старас্বéцкая царква Хрыста-Спаса ў Спaskім манастыру, пабудаваная ў XII вéку і саўсім блізка не перарабляная пазнéй (рыс. 96).

Рыс. 96. Царква Хрыста-Спаса ў Полацку (XII в.).

Харошыя й любыя, а разам з тым балочыя ўспаміны буджае Полацак у сэрцы беларускім. Мёста гордае Рагнеды, якая не хацела разуць нагі кіеўскому князю, мёста Усяслава Чарадзея, найслаўнайшага з князёў беларускіх, мёста вялікае багамоліцы і кніжніцы сув. Еўфрасініні ды слава вучонага Францішка Скарыны — заснула на даўгія вякі. Ня зьбираецца шумнае вέча, ня пльвуць чаўны беларускіх купцоў полацкіх у варажскае мора; ды й купцоў беларускіх у Полацку ўжо даўно няма. А званоў Сув. Софіі даўно ўжо ніхто ня чуў, ня то што ў Кіеве, а навет куды бліжэй — па местах і вёсках беларускіх.

Як заціх і замёр Полацак, так заціхла і замёрла жыцьцё на ўсей Беларусі. Калі-ж яно адродзіцца і Беларусь стане на сваё ногі, пэўне, зусім іначай будзе выглядаць і Полацак.

Полацкі павéт ляжыць блізка ўвесь на правым беразе Дзьвіны. Грунты яго найболыш неўраджайныя. У павéце шмат лясоў і балотаў, а насяленыне рэдкае. На поўначы Полацкага пав. між вазёрами над р. Дрысаю паказуюць легендарную гару Рагнеды, на якой быццам быў забіты каменіным молатам князь Рагвалод, а пасля пахаваны Рагнеда.

Над Лéпельскім возерам, ля р. Вуллы, ляжыць мёста Лéпель. Р. Вулла, як вéдама, ёсьць часткай систэмы Бярэзінскіх каналў. Ня глéдзячы на гэта, Лéпель мае малое прамысловое і тарговое значэнне. Такое значэнне маюць затое мястэчкі Лéпельскага павéту, якіх ёсьць больш дзесятку. Сярод іх найболыш вызначаюцца два: Бешанковічы і Чашнікі.

Бешанковічы досіць вялікае (каля 5000 чал. жыхараў), бойкае тарговое мястэчка, на стромкіх берагох Дзьвіны, там, дзе яна крута заварочуецца на паўночны заход. Мястэчка мае добры выгляд, усё брукаванае. На Дзьвіні ёсьць бойкая параходная прыстань. Навакол Бешанковіч ляжыць добрая ўраджайная зямля і гаспадарка вядзéцца добра. Дзеля гэтага з Бешанковіч вывозіцца шмат збожжа. У мястэчку шмат рамеснікаў (мылавараў, ганчараў і інш.).

Чашнікі — старасьевéцкае мястэчка, над р. Вуллу, слава гістарычнымі ўспамінамі. У сярэдзіне XVI в. беларускія ваяводы мёлі тут дзьвё вялікія ваённыя перамогі. Мікалай Радзівіл Чорны разбіў тут у 1567 годзе маскоўскую войску, а цераз тры гады Сангушка разбіў маскоўцу і татараў. Цяпér Чашнікі вялікае тарговое мястэчка, маюць да 7 тыс. жыхараў, спаміж катоных шмат рамеснікаў.

Пад Чашнікамі ёсьць хвабрыка папёры Валадковіча «Скіна», на якой працуе больш 500 работнікаў. Папёры ў год вырабляецца больш 200 тыс. пудоў. У двары Валадковіча ёсьць вёльмі добрыя сады з школкамі; тут разводзілі таксама моры (стр. 109). У прошлым вёку была тут цукраварня, самая паўночная ў Беларусі.

У двары Цяпіне каля Чашнікаў радзіўся вéдамы рэлігійны і грамадзкі дзéяч старое Беларусі, перакладчык Эвангельлі Васіль Цяпінскі.

У Лéпельшчыне ёсьць нéкалькі мінэральных крыніцаў — у Баркоўшчыне (каля Вушача) сérна-зялёная, у Вішковічах (пад Чашнікамі) сérная і інш. Хаця яны вылéчуюць хворых, аднак застаюцца нявыкарыстанымі.

Лéпельскі павéт налéжыць да найгусыцей засéленых павéтаў Беларусі. У ім шмат шляхоцкіх засынкаў. Грунты ў ім ляжаць гляісты, ураджайныя. Сёюць шмат ячмéнью. У мястэчках шмат рамеснікаў.

Дрыса, над Дзьвіною, пры ўтоку р. Дрысы, даўнайшы прыгарад Полацку. Цяпér гэта невялікае мёста з 6 тыс. жыхараў.

У паўночнай часці Дрысенскага пав. ёсьць возера Асьвей з вялікім востравам пасярод. Возера злучана з р. Сволнаю (праз воз. Лісну) каналам, даўжынёю 14 вер., па якому сплаўляецца шмат дрэва. На беразе возера ляжыць старасьевéцкае тарговое м-ка Асьвей, даўнайшы Полацкі прыгарад. Над Дрысаю ляжыць м-ка Валынцы, дзе ўпéraд была гімназія, якую пасля расéйцы закрылі. У гэтym мястэчку ёсьць гарбарня, бровар.

Дзісна таксама, відаць, была пабудавана палаchanамі; праз дзéйг час яна налéжыла да полацкіх архірэяў. Ляжыць над Дзьвіною, за дзьвё мілі ад чыгункі. У Дзісненскім павéце ёсьць тры важныя мястэчкі: Глыбокае, Паставы і Друя. М-ка Глыбокае ляжыць на паўдні павéту, сярод двух вазёраў. Мае каля 7 тыс. насяленыя, якое займаецца найболыш гандлем. За возерам знаходзіцца м-ка Беразьвец — з старым манастыром, пры вузкакалéйнай чыгунцы з Свянцян, якая ўдзел паднёўным краем Дзісненскага пав. Прыйдзял чыгунцы ляжыць м-ка Паставы. Нéкалькі Паставы налéжылі да Тызенгаўза, вядомага прасвéтнага і экономічнага дзéяча, які жыў у XVIII в. Тызенгаўз быў пабудаваў тут нéкалькі хвабрыкаў — палатнинную, папéрню, гарбарню ды інш. Быў тут даўнай і багаты музэй, які пасля быў перанесены ў Вільню. Цяпér Паставы маюць каля 3 тыс. жыхараў. Друя — значная прыстань на Дзьвіні.

Лічыцца мéстам, мае каля 6 тыс. жыхараў.

Дзісненскі павéт ляжыць на добрых грунтох і досіць густа засéлены, апрача заходніяе яго часткі, дзе цягнуцца вялікія хвabryki bary на пяшчаных грунтох (Полацкая нíзіна).

Беларускія часткі павéтаў Ілукштанскага і Браслаўскага (Нова-Аляксандраўскага) ляжаць на бéдных пяшчаных грунтох. Прасторы гэтых павéтаў засéяны сотнямі вазёраў, між якіх ёсьць і такія вялікія, як Снуды (22 кв. в.), Дрысівяты (41 кв. в.), Дрывяты (або Браслаўскія). Лясоў тут мала. Насяленыне займаецца, апрача гаспадаркі, рыбалоўствам на вазёрах. З Браслаўскага воз. часамі выцягуюць па 500 пуд. рыбы.

Над воз. Браслаўскім стаіць стары горад **Браслау** (або **Братыслаў**) — равеснік Палацку, даўнейшае паветавае мястэчка. У XI в. быў ён заваяваны ліцвінамі. Цяпёр гэта невялікае мястэчка. Паветавым мястам зрабілі былі паселі **Езёросы**, якое называлі **Нова-Аляксандраўскам**. Езёросы ляжаць на мяжы паміж Беларусій і Літвою. На гэтай-же мяжы ляжаць яшчэ **Ілукшты**, другое паветавае мястэчка і **Відзы** — значнае мястэчка, вядомае з сваіх мінеральных крыніцаў. Крыніцы гэтых — сérныя з моцным, далёка чутным пахам серавадароду.

ДЗЬВІНСК (або Дынабург, рис. 97) ляжыць на нізкім беразе Дзьвіны і возера Шчуні. Дзьвіна ў гэтым мейсцы значна

Рис. 97. Дзьвінск.

паддаецца на паўдн. заход, у кірунку на Вільню. Недалёка ад мейсца, дзе цяпёр ляжыць Дзьвінск, лівонскія рыцары ў XIII в. заложылі моцны замак **Дынабург** (рис. 98) на страх літоўскім і беларускім князём, каб зачыніць дарогу пашырэнню іхняе ўлады на Лівонію. Замак гэты ў часе ваеных падзеяў некалькі разоў разбуравалі і руинавалі; ўрэшце кароль Баторы ў канцы XVI в. перанёс яго ў цяперашнje мейсца, а разам з ім і мястэчка, якое было вырасла пры замку. На новым мейсцы гэтаксама неспакойна жылося Дынабургу: у часе войнаў яго некалькі разоў абліагалі, штурмавалі і палілі. У пачатку XIX в. расéйцы пабудавалі тут моцную крэпасць, якая гэтаксама перашкаджала экономічнаму

развіццю мяста. Калі, аднак, праз Дзьвінск праішлі дзьвё гэтакія важныя чыгункі, як Паўночна-Захадняя і Рыга-Арлоўская, мяста стала шыбка расыці і развівацца. Цяпёр чыгункі разыходзяцца з Дзьвінску ў 5-х кірунках, адыходзяць ад яго некалькі шосаў, а на Дзьвінэ — значная прыстань. Трэба прыняць пад увагу, што Дзьвіна вышэй Дзьвінску на вельмі прыдатная для судаходства і што дзеля гэтага грузы, што йдуць па ёй зньізу, ў большасці ў Дзьвінску перагружаюцца на чыгункі. Усё гэта стварае Дзьвінску вельмі выгодныя варункі для развіцця, дзякуючы якім зрабіўся ён вялікім мястам. Перад вайною было ў ім больш 100 тыс. жыхараў. Насяленыне мяста моцна мяшанае: найбольш жыдоў, шмат беларусаў, латышоў і маскоўцаў-стараўераў.

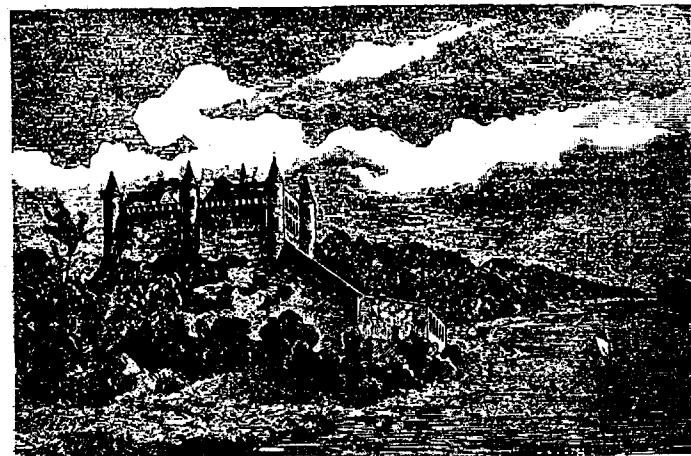

Рис. 98. Замак Дынабург у даунейшчыні часы.

Прамысловасць Дзьвінску шыбка расыцэ. Перад вайною было ў ім каля 2000 храбрычных работнікаў. Былі ў ім вялікія гарбарні, якія да таго-ж мэлі добрае ўстройства і выраблялі лепшыя сарты скury. Было таксама тут аж з вялікіх храбрыкі гузікаў, мыны, бравары і г.д. Асабліва шырака быў разьвіты ў Дзьвінску гандаль. Найбольшыя звароты рабіліся з мануфактураю, лесам і лёнам.

Цяпёр Дзьвінск знаходзіцца ў межах Латвіі, дзякуючы вольным парадкам якое, зрабіўся ён за кароткі час цэнтрам культурнага беларускага жыцця на ўсю паўночна-захаднюю Беларусь.

За мілю ад Дзьвінску, над Дзьвіною, ёсьць курорт **Пагулянка**. У харошай місцовасці, у адвёчным хваёвым бары пабудаваны мураваныя вадзяныя і кумысовыя лячэбніцы, дзе хворыя

маюць усялякія выгоды і камфоркт. Хворых сюды зъяжджаеца досіць многа. З Дзьвінску у Пагулянку ходзяць параходы.

У харшай мяйсцовасьці, над Дзьвіною, за 6 міль ад Дзьвінску, ляжыць Краслаўка, прамысловое і гандлёвае мястечка (рыс. 99). Пабудавана яна вёльмі даўно. Кажуць, што ў ёй жыла кн. Рагнеда. Краслаўка даўно славілася сваімі дыванамі, аксамітамі, сукнамі, броняю, србынімі, залатымі ды іншымі вырабамі краслаўскіх рамеснікаў. Цяпер у Краслаўцы найбольш раззвітае гарбарства ды гандаль лёнам і льняным сямέньнем. Недалёка ад Краслаўкі ёсьць зялёзістыя крныцы.

У Краслаўцы ёсьць вёльмі хароши касьцёл і палац з вялізарным паркам, якія пабудаваў краслаўскі дэдзіч, гр.

Рыс. 99. Від у Краслаўцы.

Броэль Плятэр. Даўгі час Краслаўка была рэлігійным цэнтрам для каталіцкага насялення ўсіх суседніх паветаў.

У Дзьвінскім павеце беларусы жывуць перамяшаныя з латышамі. Чиста беларускім трэба лічыць толькі ваколіцы Дзьвінску і наагул узьбярэжны паяс уздоўж Дзьвіны, ад Дзьвінску да Аругі. У гэтай часыце павету грунты ўраджайныя, народ жыве багата, шмат зарабляе ад рыболовства, сплаву і будовы судзінаў і г. д. У Дзьвінскім і суседніх паветах жыве шмат старавераў.

II. Віленская краіна.

Да Віленскага краіны мы залічаем паветы даўнейшае Віленскае губэрні: **Віленскі, Сьвянцянскі, Вялійскі, Ашмянскі і Троцкі***). Паветы гэтая абыймаюць сабою ўвесь вадазборнік Вяльлі, якая іх звязуе ў адну прыродную і экономічную краіну. Гэтая сувязь узмацняецца, дзякуючы ўплывам гэткага вялікага мяста, як Вільні, да якое цягне ўсю краіну. Ад суседніх краінаў адзначаецца Віленшчына між іншым — сваімі бяднайшымі грунтамі, радзейшым вясковым насяленнем, у якім да таго-ж, у заходній часыце Віленшчыны, апрача беларусаў ёсьць досіць многа нацыянальных меншасьцяў — літвіноў, палякоў і г. д.

Віленшчына займае два плячи Вялейскае падковы ўзгор'я — Віленскае і Сьвянцянска-Докшыцкае ўзгор'і, ды шырокую даліну паміж імі, па якой плаве Вяльля. Узгор'і гэтая зьяўляюцца, відаць, канцавымі морэнамі, якія пакінуў па сабе нейкі вялікі клін лядавіка, што сучаснаю даліну Вяльлі ўразаўся быў далёка на паўднёвы ўсход. На поўначы, у прасторах Сьвянцянска-Докшыцкага ўзгор'я мяйсцовасьць мае тыповы морэнны выгляд. Ляжыць там досіць многа вазёраў, якія можна лічыць працягам сёткі морэнных вазёраў Полаччыны. Сётка гэтая тут, аднак, і заканчуецца групою вялікіх вазёраў (Нарач, Мядзел, Свір ды інш.), што ляжаць на паўднёвых спадах ўзгор'я, аб якім мова, і ўжо адзначаюцца ад тыповых морэнных сваімі роўнымі берагамі ды правильнаю формай. На паўдня ад гэтага групы вазёраў — ані ў даліне Вяльлі, ані на Віленскім ўзгор'і вазёраў ужо блізка што й няма.

Шырокая даліна Вяльлі, асабліва ў верхнім яе цячэнні, ўяўляе з сябе роўную сухую мяйсцовасьць, заросшую вялікімі хваёвымі барамі, якія падыходзяць да самых берагоў Вяльлі. Часамі, аднак, невялікі ўзгор'і збліжаюцца да ракі і ствараюць на ёй ды на яе прыточках прыгожыя высокія берагі. Узгор'і гэтая звычайна ўжо бязълесныя, пакрытыя хмызнякамі ды нягуста параскіданымі дубамі, а найбольш абернутыя пад поле. У іншых мяйсцох, асабліва ў ваколіцах Маладэчына (лядавіковая даліна), вакола Вяльлі ляжаць вялізарныя прасторы мокрых сенажацій і балотаў, якія цягнуцца на дзесяткі вёрст і робяць там краявід больш смутным і аднавобразным.

На паўдня ад даліны Вяльлі падыймаецца прыгожае Віленскае ўзгор'е, у значнай меры пакрытае палямі або дубовымі ды яловымі лясамі на вёрсе, густымі хмызнякамі ляшчыны, барбарысу ды бружмёню на стромкіх спадах.

Вяльля, сабраўшы, шмат вады з сваіх лясістых ды

* Дзісненскі павет прылучаны намі да Полацкага Наддзівіння, а Лідзкі пав., які таксама належыў да Віленскае губ., мае больш у сабе падобнасці з Горадзеншчынай, куды мы яго ў прылучаем.

балоцістых вярхоўяў выглядае ў большай часці Віленшчыны вялікаю многаводнаю ракою. Цячэнніе яе досіць жывое, а яе прытокі, скатуючыся з высокіх суседніх узгор'яў, маюць часамі выгляд хуткіх горных ручаёў. Яны пракопуюць сабе глыбокія даліны і выносяць у Вяльлю шмат пяску. Карыта Вяльлі наагул неагледжанае, непрачышчанае, шмат у ім каменінняў і невялікіх парогаў, і затым судаходства па ёй блізка што не адываеца. Гэтая вялікая вадзянная дарога застаецца саўсім мала выкарыстанаю; толькі вясною па ёй гоняць шмат плытоў.

Клімат у Віленшчыне цёплы, вільготны і наагул мяккі, дзякуючы блізкасці мора, асабліва-ж на заходніх спадах узгор'яў, найбольш адкрытых з боку мора. Гэтак у Вільні сяр. гадавая тэмпература $+6.5^{\circ}$, а ападкаў бывае звычайна 600 мілім.; у ўсходніх частках Віленшчыны клімат робіцца ўжо крыху сушэйшым і съюдзянейшым.

Грунты ў Віленшчыне найбольш супяшчаныя і сугліністыя, часта моцна камяністыя. Суглінкі пакрываюць спады узгор'яў, а супяскі ляжаць у больш паніжаных раўнінных мяisceвасцях, найбольш уздоўж верхняга цячэння Вяльлі. На паўдні Ашмянскага павету, у басейне Бярэзіны і іншых правых прытокаў Нёмна, якія разам ствараюць цэлую сётку рэчак, ляжаць на вялікіх прасторы пяшчаныя грунты, занятыя хваёвымі барамі аднае з найбольших беларускіх пушчаў — Налібоцкай. Бары гэныя бліжэй да Нёмна зъмяняюцца досіць вялікімі балотамі і сенажацямі. Значныя лясныя і балотныя прасторы знаходзяцца і ў Вялейскім павеце, паміж Вялейкаю ды Маладэчнам (бал. Чысьці) ды на поўначы павету (Гаўскі ба л.). Апрача таго, на паўдня ад Вільні, якраз ля мяжы Беларусі з Літвой, ляжыць Рудніцкая пушча, над р. Марачанкаю. Тут таксама пяшчаны грунт і хваёвые бары, але побач з імі — багатыя мяшаныя ласы з дубамі, клянамі, грабам і вязам; сустракаецца тут яшчэ й нéкалькі вазёраў.

Дзякуючы сваёй лясістасці, ды невялікай ураджайнасці земель, вясковая Віленшчына засёлена крыху радэй, чым суседнія краі — Полаччына, Менская краіна, Горадзеншчына. Затое тут шмат меўставага насялэння, дзякуючы прысутнасці вялікага месца Вільні і масы мястэчак. Вялічыня вёсак тут з большага такая самая, як і ў Полаччыне (каля 50 чалавек у вёсцы) і таксама на заходзе крыху мénшыя вёскі, на ўсходзе — большыя. Вясковая насяленне займаецца гаспадаркаю, і толькі ў лясістых частках Ашмянскага і Вялейскага пав. маюць значэнніе лясныя заробкі; шмат хто заняты рыбалоўствам; у вазёрах і рэках тут часамі спатыкаецца цэнная рыба — сялява, форэль і г. д. Хатнія рамёслы разыўтая слаба, навет ткацтва. Насялэнне на заходзе краіны носіць ужо найбольш крамную вopратку, ужываючы саматканы толькі да работы. Затое ў больш лясістых мяisceвасцях на

ўсходзе, асабліва ў Налібоцкай пушчы, хатнія рамёслы значна пашыраныя.

На полі сеюць жыта, а з ярыны найбольш аўса, ячмёню і бульбы. Грэчкі сеюць вёльмі мала. На лéпшых грунтох спатыкаецца пшаніца. Гаспадарка стаіць досіць высака, асабліва ў дварох. Часцей, чым дзе, можна сустрэць тут заводскую карову, каня, садок ля хаты, лубін на пяскох.

Нізкая ўраджайнасць грунтоў краіны тлумачыцца, між іншым, няхватам сенажацяў, дзеля чаго гаспадары трymаюць мала сказіны, ня могуць належна гнаіць зямлю, якая, дзякуючы сваёй бéднасці, гэтага гнаéння асабліва патрабуе.

Рыс. 100. Вільня
(Від на р. Вялейку, Замковую гару і цэнтр мяста).

Ня глéдзячы на невялікую ўраджайнасць земель, вясковая Віленшчына саўсім хватае свайго хлеба; можа яна навету значнай меры пры невялікім падвозе прахарчаваць і сталіцу ўсяго краю — Вільню.

Выгоднае географічнае палажэнні і багацце шляхоў стварылі ў Віленшчыне вялікі гандлёвы і прамысловы цэнтр — Вільню, дый мénшыя ў Смаргонях, Ашмяні і дробных мястэчках, якіх ёсьць тут бяз ліку. У мястэчках гэтых ідзе бойкі гандаль, цéсна звязаны з Вільню, ёсьць шмат рамеснікаў.

Віленшчына мае досіць пярэсты нацыянальны склад насіленьня. У часы дагістарычныя жылі тут, відаць, ліцьвіны, (бо сялібы ліцьвіноў даходзілі і да самых усходніх рубяжоў Беларусі). На пачатку гістарычнага жыцця краіна была засёлена або нейкім пераходным між беларусамі ды ліцьвінамі плéмям, або мела мяшанае насяленыне, дзе побач жылі і беларусы, і ліцьвіны. Наагул справа гэтая навыясъненая. У часы Вялік. Князьства Літоўскага, асабліва перад Люблінскаю вунію, калі Віленшчына сталася цэнтрам вялікае дзяржавы з беларускаю культурою і беларускім пануючым клясам, у яе шырокою хвалю палілася беларуская колёнізацыя з прастораў усходніх Беларусі*). Гэтая колёнізацыя моцна павялічыла тут сілу і значэнніе беларускага элемэнту і адсунула ліцьвіноў далей на захад. Побач з колёнізацыяй павялічэнне беларускага насяленыня адбывалася яшчэ і іншым спосабам. Ліцьвіны, прыймаючы культуру беларускую, як вышэйшую і пануючу ў дзяржаве, пакрысে пераймалі і мову і звычай беларускія, зымешаваліся з чыстым беларускім насяленынем і праз некалькі вякоў там, дзе ўперад скроў жылі ліцьвіны, пазаставаліся толькі невялічкія іх астраўкі. Адзін з найцікавейшых такіх астраўкоў ляжыць вёрст 40 на ўсход ад Вільні (Гярвяцкая парахвія) і пераходаваў да нашага часу. У рэзультате абодвух успомненых процэсаў беларускае насяленыне акружыла Вільню, зрабіла яе беларускім мэстам і пашырылася значна далей на захад. Пасыль Люблінскае вуніі, калі і беларуская і літоўская шляхта начала польшчыцца, беларускі напор на захад аслабеў; ня згас ён, аднак, і да апошняга часу, бо хіба толькі ў цяперашнім веку, пад уплывам разьвіцьця літоўскае нацыянальнае съвёдамасці спыніўся пераход ліцьвіноў на беларускую мову. Але з другога боку сярод нядаўна зьбеларушчаных ліцьвіноў стала асабліва моцна пашырацца польская мова, і ў нашыя часы на этнографічнай мяжы паміж ліцьвінамі і беларусамі можна сустрэнуць шмат людзей, ужываючых галоўным чынам польскую мову і прызнаючых сябе палякамі. Ці застануцца яны і назаўсёды палякамі, ці, можа, вёрнуцца да сваёй даўнейшае, літоўской мовы, ці мо' да

*) Колёнізація гэтая была выклікана, між іншым, страшным спусташэннем Вільні і сумежных з ёю паветаў у сярэдзіне XVII і пачатку XVIII сталецца, калі ад голаду і пошасцьцю выміралі дзесяткі тысяч людзей (у 1710 г. у самой толькі Вільні памерла 35000 людзей). Тады ў спустошаныя вёскі Віленшчыны сталі перасяляцца масамі беларускія сяляне з усходняе Беларусі; аб гэтым дбалаі, цэне-ж, земляўласнікі, асабліва тыя, якіх двары часта бывалі параксіданыя па ўсім ваяводствам Беларусі і якім саўсім лёгка было перасяляць сваі падданых з аднаго двара ў другі. Балінскі ў гэтай справе піша: «Даунейшыя інвентары, або апісанынваласці, даводзяць, што зъёмана гэтая (насялэніня) бярэць пачатак ад швэдзкіх войнаў і часоў Яна-Казімера (1649—1669), калі войны супольна з пошасціцю, якая пасля іх лютавала ў краі, шмат выцерабілі насялэніня. Новыя насялёнікі, што перебраліся сюды з глыбейшага беларуска-літоўскага часці Вялікага Князства, дапамагалі зъёманым мовы і паміж таго насялэніня, якое заставалася» (Balinski i Lipinski. Staroynna Polska).

беларускае — цяпер угадаць трудна. У кожным разе на беларуска-літоўскім узьмежжы нацыянальныя процэсы яшчэ і дагэтуль не закончыліся, і гэта ёсьць важнейшай прычынаю сучасных палітычных спрэчак з-за Віленшчыны.

Важнейшие майсцовые.

ВІЛЬНЯ (рыс. 100) — культурны і экономічны цэнтр усяе Беларусі й Літвы, сталіца вялікіх князёў літоўска-беларускіх.

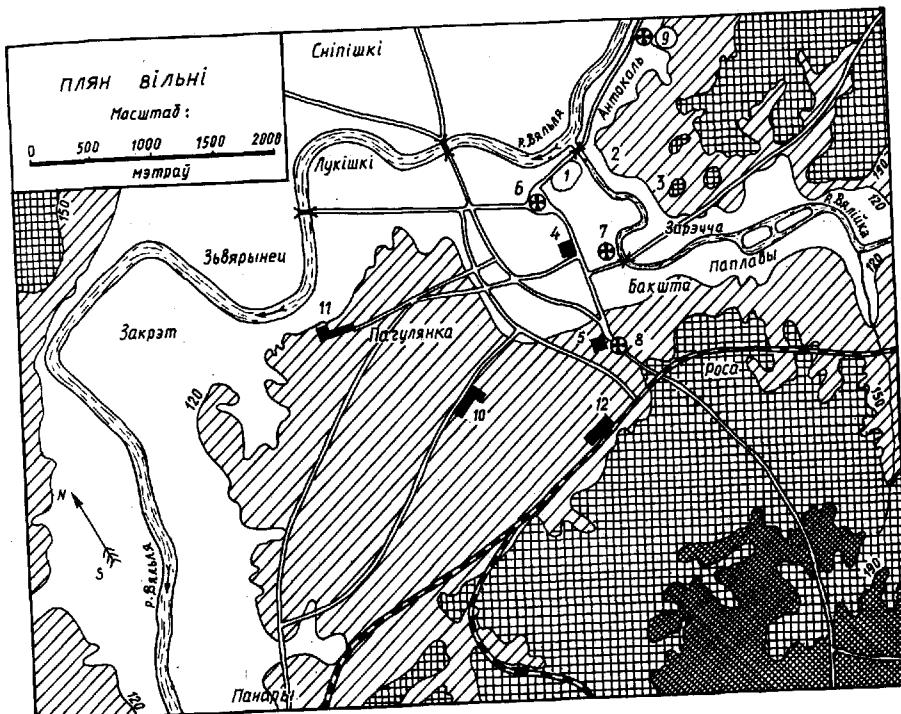

Рис. 101. Пляж Вільні.

- Рыс. 101. ГЛІН ВІЛЕНЬ.
 1. Замковая гара. 2. Трохкрыжовая гара. 3. Бакешавая гара.
 4. Універсітэт. 5. Беларуская гімназія (Траецкія муры). 6. Катэдэральны
 касцьёл. 7. Прачысьціенскі сабор. 8. Вострая Брама. 9. Касцьёл Пётры і
 Кацярыны. 10. Хімічная школа. 11. Юнкерская школа. 12. Вагзал.
 Паўла. Надпісы на пляне — назовы частак места. Штыркоўка і цыфры пры ёй
 паказуюць абсалютную высачанію ў метрах (праведзены горызанталі:
 120 м., 150 м. і 190 м.).

найбольшае мястэ на ўсім прасторы Беларусі. Ляжыць Вільня ў катліне, акружанай з усіх бакоў гарамі. З заходу і паўдня йдуць Панарскія горы, а з усходу, ля самае Вільні, высяцца

пяшчаныя горы — Замкова я, Трохкрайовая і Баке-шавая. З поўначы катліну замыкае ўзгор'е Шашкіні. Пасярод катліны цячэ Вяльля, і тут у яе, ля падножжа бéraзе Вяльлі, пры ўтоку Вялéйкі (гл. плян рис. 101).

Хаця лягёнда прыпісue залажэнне Вільні Гедыміну і адносіць яго да пачатку XIV вéку, аднак можна з пэўнасцю сказаць, што Вільня куды старэйшая. Хто і калі яе залажыў, навет які народ — нямаўдама. У летапісу першая вестка аб Вільні гаворыць, што віленцы выбралі сабе за князя аднаго

Рыс. 102. Вільня. Ратуша і рынак перад ёю
(у пачатку XIX в.).

з беларускіх полацкіх князёў — Расыцілава (унука Ўсяслава Чараўніка); было гэта ў 1128 годзе. Гэта дазваляе нам лічыць, што Вільня ад самага пачатку была беларускім мэстам. Паслья, калі вялікія князі літоўскія перанеслі сюды сваю сталіцу і аблукжылі сябе беларускім баярствам, Вільня перахавала свой беларускія характеристар. Ліцьвіны займалі толькі паўночную частку гораду, калі Замкавае горы, каторая і звалася Літоўская палаўца. Беларуская палаўца займала паўднёвую частку Вільні, пад Вострную Браму.

Вільня тых часоў была вялікім, багатым і культурным

мэстам. Насялэння ў ёй было да 200 тысяч; апрач беларусаў і ліцьвіноў было шмат жыдоў, нёмцаў і інш. Прыйворнае жыццё вымагала раскошы, і вяльможы, жывучы самі ў Вільні, сцягвалі з усяго прастору дзяржавы ўсё, што было лепшага ў іхніх маемасцях, а перад усім лепшых майстроў, рамеснікаў. У сталіцу зъяжджаліся і ўсе лепшыя культурныя сілы. Затым у Вільні былі вельмі моцна раззвітыя рамеслы, было шмат школаў, друкарняў. Урэшце красавала тады і гандлёвае жыццё Вільні. Для нас гэта цікава, між іншым, яшчэ і таму, што ўсе культурныя і тэхнічныя сілы ішлі ў Вільню найбольш з Беларусі, і Вільня, дзеля таго, мела харектар чыста-беларускага мэста.

У XVII вéку беларускую культуру ў Вільні стала выціскаць польская. З гэтага-ж часу пачаўся і ўпадак Вільні. Рэлігійная барацьба, даведзеная да крайнасці, пажары, хваробы, голад, напады чужаземцаў — усё гэта памагала ўпадку Вільні.

У канцы XVIII і пачатку XIX в., у Вільні ўзноў закіпела культурнае жыццё. Справы прасвёты пайшли моцна ўперад, паадчынялася шмат новых школаў; з старое, існаваўшае яшчэ з 1578 г., вышэйшае школы — езуіцкае акадэміі быў створаны Віленскі ўніверсітэт (рис. 69), які стаў на чале гэтага прасвётнага руху. Было ў ім 4 факультеты: фізыка-матэматычны, мэдыцынскі, этыка-палітычны (з тэолёгіяю) і літэратурна-мастацкі. Хаця ўся наука ў ім ішла ў польскай і лацінскай мовах, аднак значэнне Віленскага ўніверсітэту для ўсіх Беларусі было вялізарнае. Там выгадаваліся шырокія кадры краёвае інтэлігэнцыі, якая кінула пέршыя іскры беларускага адраджэння. З паміж 47 яго прафэсараў — аж 36 было родам з Беларусі і Літвы і толькі 2 — з Польшчы.

Праіснаваўшы калі 30 гадоў, ўніверсітэт быў у 1832 г. зачынены расейскім урадам. Толькі мэдыцынскі факультэт яго стнаваў яшчэ 9 гадоў (1832—1841), ужо з выкладаньнем па расейску, ды тэолёгічны факультэт ператвораны ў Каталіцкую духоўную акадэмію. У 1849 г. і гэтая акадэмія была пераведзена з Вільні ў Пецярбург. Тады-ж, у царстваваньне Мікалая I, была пазачынена большая частка школ у Беларусі. Лепшыя школы разам з іхнім маемасцям пераведзены былі ў Маскоўшчыну. У будынках ўніверсітэту і іншых школ паадчыняліся расейскія сярэднія школы. У палацах вяльможаў, у каталіцкіх манастырох расейскі ўрад зрабіў вастрогі, казармы. З эўропейскага культурнага цэнтра, якому дзіваваліся чужаземцы, маскоўцы стараліся зрабіць звычайны «губэрнскі горад», поўны казармаў і чыноўнікаў.

З другога боку, за апошнія 3 вякі, насялэнне Вільні вельмі моцна спольшчылася. Патомкі беларусаў і ліцьвіноў часта ўжо не разумеюць роднае мовы і шчыра лічуць сябе палякамі. Гэткім парадкам з беларускага Вільні сталася Вільня польска-маскоўскаю.

За апошнія часы і гэтае палажэнне зъмянілася. Абудзіліся нацыянальна і беларусы, і ліцьвіны, і пакрысé адбіраюць адну па аднай сваё старыя пазіцыі ў палякоў. А маскоўцы былі наносным элемэнтам і з выхадам расейскіх войскаў з Вільні счэзлі.

У Вільні засталося шмат ста расветчыны. Цэлыя дзесяткі старасьвেцкіх касыцёлаў і цэркваў падыймаюць сваё вежы над Вільнію. Як памятка сівое мінуўшчыны над мястам на Замковай гары высяцца руіны вялікакняжскага замку, пабудаванага Гэдымінам. Апроч гэтага Верхняга замку ля падножжа гары быў вялікі ды пышны Ніжні замак, дзе звычайна й жылі вялікія князі. Нéйкае паняцьце аб замках дае прыложені рысунак (рыс. 103).

У Катэдральным касыцеле і ў Прачысьценскім саборы пахаваны вялікія князі літоўска-беларускія. У Катэдры знаходзяцца і іхнія партрэты і статуі. У капліцы над Востраю Брамаю ёсьць найслаўнейшы беларускі абраз Багародзіцы, да якога з усяе Беларусі ходзяць на багамольле. Шмат якія з касыцёлаў і цэркваў годныя ўвагі, дзеля сваё архітэктуры, скульптуры і малярства. З гэтага боку Вільні ёсьць найцікавейшым мястам Беларусі. Нідзé не захавалася гэтулькі цікавых і хароших будынкаў і абраzoў. У Траецкім манастыры (адным з старэйшых) зъмяшчаецца беларуская гімназія.

У Вільні культурнае жыцьцё йдзé байчэй, чымся ў якім іншым мясьце. Выдаёцца шмат газет і журналоў у розных мовах, існавалі ўвесь час культурныя і палітычныя таварыствы і гурткі, іншыя адкрыта, а то й патаёмна. Усё гэта рабіла з Вільні культурны цэнтр усяго краю.

Вільні была да апошніх часоў цэнтрам і нацыянальнага беларускага руху. Тут выдаваліся першыя беларускія газеты і кніжкі, закладаўся першы тэатр беларускі і навуковыя таварыствы, а таксама і беларускія школы. Вільню таксама лічаць сваім галоўным культурным цэнтрам і жыды (іх у Вільні больш палавіны жыхараў) і ліцьвіны.

Вільні — найвялікшае места Беларусі; у ім жывé больш за 200.000 чалавек. Апрача палітычных і гістарычных прычынаў гэтamu спрыяе палажэнне Вільні на важным вузле чыгунак. З Вільні разыходзяцца чыгункі ў пяцёх кірунках. Яны злучаюць Вільню простымі лініямі з заходам і паўднёем Беларусі. Паўночны ўсход Беларусі гэтак добра з Вільнію не звязаны.

Храбрычная прамысловасць у Вільні досіць разьвітая і вызначаецца сваёю разнароднасцю. Па вырабу тавараў Вільні займае другое пасля Беластоку мейсца сярод местаў Беларусі, па ліку работнікаў храбрычных займае першае мейсца. Работнікаў у Вільні да 15.000 чал. У Вільні ёсьць 8 вялікіх гарбарняў (з іх 4 паравыя), 2 паравых храбрыкі панchoхаў, шмат пільняў, ткацкія храбрыкі, храбрыкі

мэталёвых вырабаў і інш. Але найбольшое значэнне ў прамысловасці Вільні маюць дробныя храбрыкі і майстроўні рамеснікаў. У Вільні працуе больш за 8000 краўцоў, шмат шаўцоў і іншых рамеснікаў. Частка іх працуе на сваю руку.

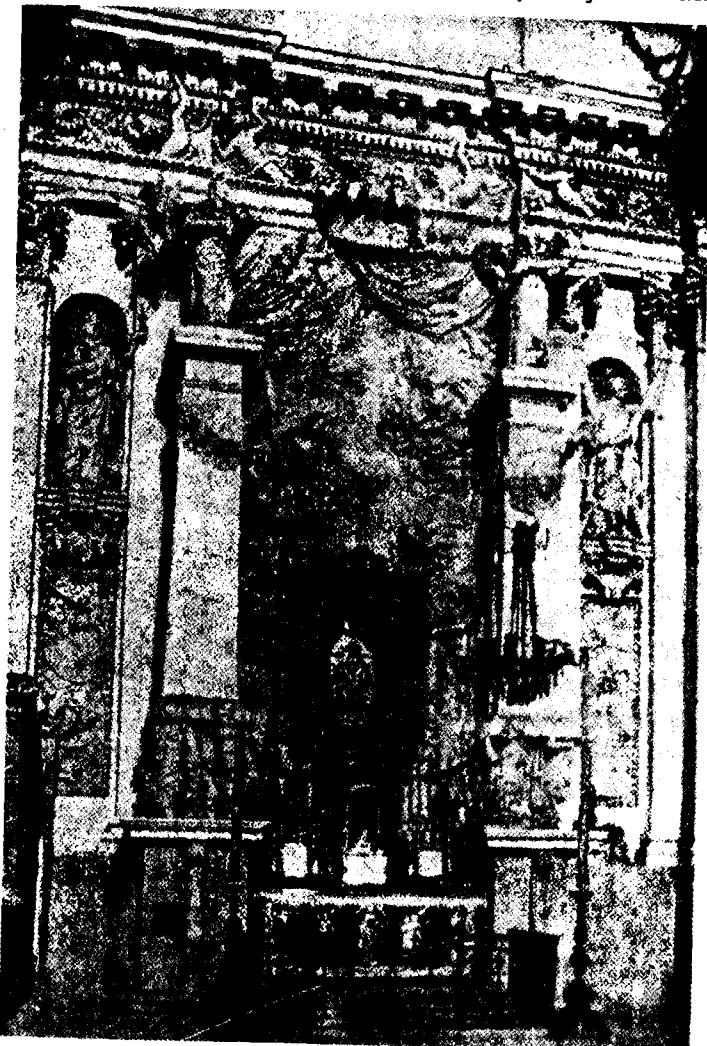

Рыс. 103. Віленскія замкі ў XVII в.
(з старое гравюры).

але большая частка бярэ работу з кантораў і магазынаў, што працаюць тандэтную адзéжу і вобуй.

Па гандлю гатоваю адзежаю, футрамі, вобуем Вільні

займала перад вайною вёльмі віднае мэйсца на ўсім усходзе Эўропы. Апроч таго, Вільня зьяўлялася галоўным гандлёвым цэнтрам Беларусі і для іншых тавараў. Тут зъмяшчаліся

Рыс. 104. Скульптура ў касьцёле Св. Пётры і Паўла на Антокалі.

найбольшыя гандлёвые фірмы, склады тавараў, адгэтуль тавары разыходзіліся ня толькі па ўсёй Беларусі й Літве, але навет і далей за іх межамі.

Ваколіцы Вільні надта харошыя. Ад самага места ўва ўсё бакі расцягнуліся прадмесці аж да лясоў, што акружваюць з усіх бакоў Вільню. Ужо і сярод лесу вырастаюць вуліцы, кварталы і цэлыя новыя прадмесці.

Адно з важнейшых і старэйших прадмесцяў — Антокаль, якое цягнецца на 6 вёрст уздоўж левага берагу Вільлі. Тут ёсьць таксама некалькі цікавых старых будынкаў; асабліва варт увагі, па сваёй скульптуры, касьцёл Св. Пётры і Паўла (рыс. 104).

З гораду, што акружваюць Вільню, адкрываюцца надзвычайна харошыя віды на мяста Вільню і на ўсю ваколіцу (рыс. 100). Асабліва часта публіка бывае на Замковай гары, што высіцца над самаю Вільнню.

За мілю ад Вільні, у сасновым бары на правым беразе Вільлі паразіданы 33 каплічкі з абразамі, прадстаўляючымі цярпеньні Хрыстовыя. Гэта Кальварыя. Пачынаючы з Сёмухі, сюды ўсё лета ўдаць і ўдаць дзесяткі тысяч багамольцаў. Пабудавана Кальварыя ў XVI веку. Яшчэ з поўністры далей за Кальварыяй, над Вільлёю відаць на высокай гары надзвычайна прыгожая мяйсцоваясьць Вэркі; сюды прыяжджаюць Віленцы ўлётку адыхнуць сярод прыроды. Паміж Вэркамі і Вільнню ходзяць паразады*).

З іншых харошых ваколіцаў Вільні трэба ўспомніць аб Панарскіх горах, Закрэце (лес пад Вільнню), Паплавах (на ўсход ад Вільні, ля р. Вялайкі). Мала хіба ёсьць мястэчкаў, каторыя-б мэлі такія прыгожыя ваколіцы, як Вільня.

Новая Вялайка пад Вільнню, дзе разыходзяцца чыгункі на Менск і Дзівінск, у хародай мяйсцоваясьці сярод гор і лясоў ля р. Вялайкі. Досіць значнае (больш за 5 тыс. насялення) прамыслове мястэчка. Шмат хвабрыкаў: напр., хвабрыка косаў, 2 хвабрыкі анталяжаў і інш. Каля Н.-Вялайкі ёсьць вялікая больніца для хворых зmyslamі (вар'ятаў). На захад ад Вільні, пры ст. Ландварове, ёсьць хвабрыка тэлеграфнага дроту.

Недалёка ад Вільні, пры Ашмянскім гасцінцы, ляжыць Барэйкоўшчына, невялікі фаліварак, дзе жыў апошнія гады жыцця адзін з беларускіх паэтаў — Сыракомля (Л. Кондратовіч), што пісаў пабеларуску і папольску. Далей на паўдні, над р. Марачанкаю, ляжыць двор Паўлаў. Канонік Бжастоўскі, да якога належыў гэты двор, у 1769 годзе аслабаніў усіх сваіх падданых, аддаў ім зямлю і ўстанавіў у Паўлаве маленьку юрэспубліку, у якой сам стаўся звычайнікі грамадзянінам. Але ўдзячны грамадзянин абраў яго на прэзідэнта. Сэйм зацьвердзіў статут гэтага юрэспублікі, і яна праіснавала аж да 1824 году. У Паўлавскай юрэспубліцы былі школы, больніцы,

* У Вэрках, між іншым, ёсьць паперня Шварца. Другая паперня знаходзіцца ў Кучкурышках: заложаная яна Пуслоўскім, відным экономічным дзеячам прошлагага веку.

народ жыў вольна і багата. Гэта ўсё было ў часе найбольшага росквіту паншчыны.

Над Вяльлёю, на мяжы з ліцьвінамі, ляжыць беднае мястэчка Кернова — нéкалісь, у XI—XIII вякох, — сталіца Літвы.

Віленскі павéт мае добрыя, ўраджайныя грунты, асабліва на поўначы, дзе жывуць ліцьвіны. Усходняя часыць павéту лясістая і радзей заселеная. У паўднёва-заходнім рагу павéту пачынаюцца лясы Рудніцкае пушчы, якая ляжыць найбольш у Троцкім павéце. Насялённе павету шмат зарабляе на дастаўцы розных прадуктаў у Вільню. На поўнач і захад ад Вільні насялённе хадзі і гаворыць пабеларуску, але нацыянальна мала съвёдамае; спатыкаюцца часамі тут і літоўскія вёскі.

У Троцкім павéце беларусы займаюць толькі заходнюю частку павéту, прымёрна $\frac{1}{5}$ частку ўсяго яго прастору; зямля тут пяшчаная. На паўдні беларускае часткі павéту ляжыць Рудніцкая пушча на пяскох і балотах ля р. Марачанкі. На поўначы беларускае часткі павéту, за 4 мілі ад Вільні, у вазёрным краю, ляжаць Трокі, павéтавае мяста, слáунае сваёй мінуўшчынаю. Мéста ляжыць на паўвостраве, паміж вазёрамі (рыс. 105); на востраве сярод возера высяцца руіны старасьвéцкага вялікакняжскага замку. Тут жылі Кéйстут і Ольгерд; тут жыў і памёр слáуны Вітаут, тут жылі Казімір і Аляксандра, вялікія князі беларуска-літоўскія. Цяпер Трокі славяцца гародніцтвам (агуркамі), якім займаюцца тутэйшыя жыхары — караімы (жыдоўская секта).

Свяцянцянскі павéт ляжыць на правым беразе Вяльлі. У паўднёвой яго палавіне, заселенай беларусамі, ляжаць лёгкія супяшчаныя грунты. На поўначы-ж падымаемца Завялéйскае ўзгор'е, пакрытае суглінкамі. На ўсходніх мяжы павету ляжыць найбольшае возера Беларусі — Нарач, а недалёка ад яго — другое вялікае возера — Свір. Ля апошняга возера знаходзіцца старасьвéцкае мястэчка Свір — нéкалісь сталіца вудзельных князей Свірскіх.

Свяцянцянскі павéт досіць лясісты, асабліва ў заходніяй частцы. Як і Віленскі, ён увесь засыпаны дробнымі вёсачкамі, засценкамі. Гаспадарка вядзецца добрая. Шмат садзяць у лісьбі.

У Ашмянскім павéце ёсьць шмат мясыцінаў з вялікай гістарычнай мінуўшчынаю. Сярод іх вызначаецца Крэва — з старым вялікакняжскім замкам, дзе быў забіты Кéйстут. Нéкалькі мястэчак Ашмянскага пав. маюць асаблівае прамысловое і гандлёвае значэнне. З іх найбольшыя — Смаргоні і Ашмяна.

У Смаргонях (больш 7 тыс. жыхараў) было вёльмі раззвітае гарбарства. Там працавала нéкалькі дзесяткаў гарбарняў. Даўней тут князь Радзівіл быў зрабіў школу для вывучкі

медзьведзянятаў, якую на жарт называюць да гэтых часоў «Смаргонскай акадэміяй». Вядомы Смаргоні яшчэ з сваіх

Рыс. 105. Трокі.

абаранкаў. У часе вайны Смаргоні страшнна зруйнаваны. У Ашмянае (каля 8 тыс. жыхараў) таксама шмат гарбарняў. Таксама

ёсьць гарбарні ў досіць значным мястечку Гальшанах (3 тыс. жых.), даунейшай рэзідэнцыі князёў Гальшанскіх. У мястечку шмат рамеснікаў, якія займаюцца воўнаю, вырабляюць рукаўцы, панчохі і інш. У двары Кушлянах, ля Смаргоняў, жыў і памёр вялікі беларускі пясніар Пранцішк Багушэвіч (Бурачок). Пахаваны ён у суседнім м. Жупранах.

Два вялікія мястечкі — Іёе (5 тыс. жых.) і Валожына (3 тыс.), ляжаць ля чыгункі з Полацку на Седлец і вядуць асабліва бойкі гандаль. У Валожыне ў мінуўшым вёку была на ўвесь съёт вядомая жыдоўская акадэмія (е ёи б о т), дзе вучыліся на рабінаў.

Усё гэтые мястечкі ляжаць у гарыстай паўночнай часці павету, пакрытай найболыш ураджайнымі суглінкамі. На паўдні, у наднёманская нізіне, ляжаць вялізарныя пяшчаныя прасторы, занятыя хваёвымі барамі, — гэтак званаю Налібокаю пущаю. Пушча дауней славілася дастаткам усякае дзічины, а таксама зялёзнаю балотнаю рудою, для выплаўкі якое ў Вішневе, пад Налібокамі, былі пазакладаныя зялёныя гуты.

При пушчы ляжыць мястечка Налібокі. Апроч зялёзнае гуты тут была яшчэ ў шкляная, і паташовы завод. Усё гэтые хвабрыкі цяпёр пазачыніліся, дзеля розных прычынаў; між іншым, дзеля таго, што падаражэў апал — дровы.

У Вялікім павеце ёсьць нéкалькі большых мястечак, аднак досіць ціхіх і бéдных. Гэтак Радашкавічы, у паўднёвой частцы павету, з 5 тыс. жыхараў, досіць чыстае брукаване мястечка, ляжыць у харошай майсцівасці між узгоркаў, за 5 міляў ад Мёнску. Ля Радашкавіча у фальв. Вязынцы радзіўся слáўны сучасны паэта беларускі — Янка Купала. Вяліка з 5 тыс. жыхараў, ля Вяльлі, апошнімі часамі пасыля правядзеніем чыгункі пачынае моцна разьвівацца. Таксама і Маладэчына, якое ляжыць на вузьлі дэзвёх чыгунак. У Маладэчыне была старая, першая ў Расеі, вучыцельская сэмінарыя, праз якую праішло шмат беларускага народнае інтэлігэнцыі. Каля мяст. Ільлі ёсьць адна з найбольшых беларускіх шкляных гутаў — Залеская.

Вялікі павёт мае грунты на поўначы і на паўдні — сугліністыя, а пасярэдзіне павету, ля Вяльлі, супяшчаныя. Увесь павёт досіць лясісты, але лясы з кожным годам моцна высякаюцца. Пасярэдзіне павету цячэ Вяльля з сваім прытокам Ільлёю. На поўначы павету ёсьць шмат дробных вазёраў і вялікія Габскія балоты; на паўдні вазёраў няма; ёсьць толькі значныя балоты на ўсход ад Маладэчына (Чысьці). Насяленые займаецца найболыш гаспадаркаю, жыве небагата; толькі з правядзеніем новых чыгунак край гэтых пачаў аджываць у эканамічных адносінах.

III. Мёнская краіна.

У самым цэнтры Беларусі падымаюцца ўзгор'і Мёнскае і Наваградзкае, якія з'яўляюцца найвышэй паднітымі прасторамі не толькі ў Беларусі, але і на ўсёй Усходне-Эўропейскай раўніне. Хаця геолёгічнае паходжанье іх, быць можа, і рознае, аднак у сучасным іх выглядзе і палажэнні ёсьць шмат супольнага, што дазваляе нам злучыць іх у адну Мёнскую краіну, абыймаючу павёты Мёнскі, Наваградзкі ды Слуцкі. Значная частка абодвух успомненых узгор'яў ляжыць усё-ж за межамі гэтых паветаў у суседніх Барысаўскім, Ігуменскім ды Слонімскім пав., займаючы мёншыя часткі гэтых паветаў, дзеля чаго апошнія прыходзіцца далучыць да іншых краінаў. Можа, найлепш было-б гэтые павёты раздзяліць; тады можна было-б злучыць разам у адну краіну ўсё-ж прасторы, занятыя Мёнскім і Наваградзкім узгор'ямі.

Тады як абедзіве разгледжаныя ўжо краіны, Полаччына і Віленшчына, вельмі цесна звязаныя з вадазборнікамі вялікіх рэк — Дзвіны і Вяльлі, Мёнская краіна, наадварот, ёсьць самай тыповаю вадападзельнаю краіну і ні да якага вадазборніку яе ў цэласці аднесці нельга. Вялікі Эўропейскі вададзел дый цэлы рад іншых мёншых вададзелаў праходзяць цéраз гэтую краіну; у ёй змяшчаюцца вытакі цэлага раду рэк і рэчак, належачых да систэмаў Нёмана, Вяльлі, Бярэзіны і Прывіці. Найболыш тут ёсьць дробных рэчак, з камяністым звычайна дном, што цякуць частва ў шырокіх і досіць глыбокіх далінах. Толькі Нёман, які тут пачынаецца і плыве даўгі час па ўзьмежжы краіны, даходзіць у ёй значных разымераў, і па ім пачынаецца ўжо судаходства. Іншых-ж судаходных рэкаў краіна ў наш час ужо ня мае. Ня гледзячы на гэта, краіна, дзякуючы сваім багатым грунтам, густа і з даўніх часоў заселена, пераганяючы з гэтага боку ўсё суседнія краіны.

Паверхня краіны мае ў сабе шмат харэктэрных рысаў. Значная частка краіны, асабліва на захад ад Мёнску ды па паўдні на Наваградку, мае рэзка пасечаны, амаль не гарысты выгляд. Тут знаходзяцца гэткія высокія пункты, як Лысая гары (161 саж.), Святая гары (160 саж.) на Мёнскім узгор'і, ды Замковая гары (151 саж.). Камені — на Наваградзкім, з якіх адкрываюцца віды на шмат дзесяткаў вёрст наўкола. Моцна разьвітая канцавая морэна ляжыць тут на таўстым пласціні падысподніе морэны, або на выпятых увёрх старых геолёгічных пластох (Наваградзкі горб). Магчыма, такім чынам, што ўзгор'і Мёнскае і Наваградзкае ляжаць на геолёгічна розных пластох, аднак сучасны іхні выгляд даводзіць, што яны стварыліся мёнш-больш адначасна і перажылі адзінакавую гісторыю. Тыповага морэннага краявіду на абодвух узгор'ях мы не спатыкаем, дзякуючы поўнай

нямаль адсутнасці вазёраў. Калісъ, пэўне, вазёраў і тут было ня мэнш, чым мы бачым, прыкл., у Полаччыне; да нашага часу, аднак, яны паспэлі паспльваць і павысыхаць, а гэта даводзіць, што Менская краіна шмат раней аслабанілася ад лядавіковага пакрыцця, чым Полаччына. Толькі ў некалькіх мяйсцох, як памяткі па даунейшым яе краявідзе, засталіся невялічкія вазяркі, як, прыкл., Світазь, ды напоўненых тарфяніяя болоты.

Вархі абодвых узгор'яў пакрыты масаю каменьня і паабрасталі лесам, найбольш яловым і мяшаным. Грунты тут найбольш сугліністыя ды супяшчаныя, моцна камяністыя, сярэдніе ўраджайнасці. Лясоў на іх пазаставалася досіць шмат, гушчыня насяленыя нядужа вялікая, да таго-ж яно раскідана ў бязылічных засыпенках і маленьких вёсачках — па 35 хат, дый паасобнымі хутарамі.

Інчай выглядаюць спады ўзгор'яў, асабліва паўднёвыя ды ўсходнія. Тут ляжыць на вялікіх прасторах падысподняя морэна з сваімі багатымі, цяжкімі грунтамі. Ад даунейшых лясоў мала тут засталося й съледу: яны парасцярэбліваны і абернуты на поле густым земляробскім насяленынем, якое займае гэтых прасторы. У наш час паўднёва-ўсходняя палавіна Менскага і Наваградзкага паветаў ды поўнач Слуцкага ўяўляюць з сябе бязылічную, земляробскую раўніну, крыху збунтаваную невялікімі ўзгор'ямі ды далінамі рэк. А на паўдні краіны (асабліва ў Наваградчыне), дзе спатыкаецца на значных прасторах лёс, пакрыты багатымі поўчарназёмнымі грунтамі, мяйсцоўствасць часамі прыймае выгляд лесастэпу. На земляробскай раўніне, як і трэба было спадзявацца, насяленыне жыве вялікімі даўгімі вёскамі, найбольш выцягнутымі ўздоўж рачных далінаў. Ад іх на шмат вёрст цягнуцца вузкія сялянскія шнуркі, пакрытыя рознародным буйным збожжам. Тут гаспадары сеюць шмат пшаніцы-азімкі, і яна добра родзе. Наагул Слуцкія і Наваградзкія грунты лічацца ў Беларусі найлепшымі па ўраджайнасці. Шмат збожжа адгэтуль вывозіцца ў іншыя краіны Беларусі да за яе межы.

Саўсім іншыя характеристы маюць паўднёвыя часткі Слуцкага, а часткаю і Наваградзкага пав. Гэта ўжо праудзівае Палесьсе. Пяшчаная лясістая раўніна перасечана вялізнымі болотамі ды рэкамі, што ціха плывуць сярод нізкіх берагоў. Рэдкае насяленыне жывець найбольш з гадоўлі скацины. Па ўсім прыметам — і прыродным, і экономічным — гэтую мяйсцоўствасць трэба аднесці да сумежных Палескіх краін і толькі немагчымастю падзелу паветаў прымушае нас успамінаць аб гэтым «Слуцкім Палесьсі» пры апісаныні Менская краіны. Вялікія пяшчаныя прасторы ляжаць, аднак, і на паўдні Менскага пав., на правым беразе Нёмна, дзе гэтаксама перахавалася шмат хваёвых лясоў. Гэтая лясная паласа, йдучая ўздоўж Нёмна, злучае Налібоцкую пушчу з палескімі прасторамі, што ляжаць на паўдні да заходзе Ігуменскага павету.

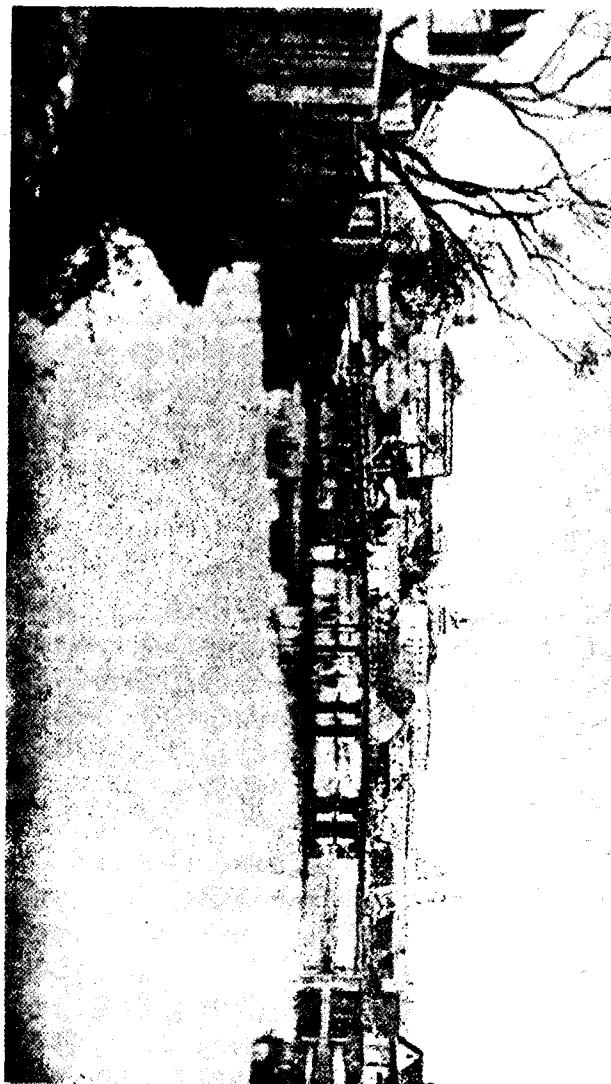
Клімат Менская краіны досіць яшчэ мяккі і цёплы. Тут, аднак, уплывы ўсходу ўжо мацнейшыя, чым у апісаных упераців краінах, асабліва на ўсходніх спадах узгор'яў, не закрытых, як Віленшчына, ад сухіх і маразіных сухаземных вястроў; дзякуючы гэтаму зіма тут трывалейшая і халаднейшая, чым у Віленшчыне, а лёта сушэйшае; неба тут таксама часцей бывае яснае. Клімат гэтага мяйсцоўства маагул належыць да найбольш здаровых і прыятных у Беларусі. Вярхі ўзгор'яў маюць ужо клімат халаднейшы, бо вышэй паднятыя над роўнем мора. Апроч таго, на іх і, асабліва, на заходніх спадах узгор'яў выпадае дужа многа ападкаў (больш за 600 міл. у год). Гэтыя варункі ўжо мэнш спрыяюць земляробству, асабліва на цяжкіх і без таго халодных грунтох, і затым тут пазаставалася шмат лясоў (Налібоцкая пушча і сумежная з ёю лясы на заходзе й поўначы Менскага пав., лясісты захад Наваградзкага пав.). Прыйтокі веернага Нёмна, асабліва правыя, маюць дзякуючы гэтым прычынам шмат вады. На паўднёвым усходзе краіны, у Случчыне, ападкаў ужо бывае замала (менш 500 мм.), як і ў суседнім Палесьсі.

Мяшаныя лясы Менская краіны маюць у сабе найбольш ёлкі, побач з якою шмат расце дубу, хвойкі, асіны, бярозы, грабу, ляшчыны і г.д. На паўдні краіны ёлка ўжо пачынае гінуць; тут пераважаюць чыстыя хваёвые бары, што, праўда, залежыць перад усім ад грунту. Наагул лесу ў краіне засталося мала. Спатыкаецца шмат такіх мяйсцоў, асабліва ў Наваградзкім пав., дзе саўсім няма лесу, навет на дровы, і насяленыне пачынае апаліваць хаты торфам, каб не вазіць дрэва за дзесяткі вёрст з Палесьсі. У лясістых мяйсцоўствасцях, асабліва каля Менску, лясныя зарабаткі — дастаўка дроў у Менск і на чыгункавыя станцыі, маюць важнае экономічнае значэнне.

Гаспадарка ў краіне наагул стаіць добра і гаспадары найбольш заможныя, хаця часта — малазямельныя. У Наваградзкім ды Слуцкім пав. развітая гадоўля коней, цяжкіх найбольш пародаў. Усюды стараюцца дзяржаць палепшаныя пароды сывінняў і кароваў. У некаторых мяйсцох развіваецца пакрысé сыраварэнні. Сялянне сеюць шмат кармовых траваў, а на пяшчаных грунтох усюды сеюць лубін. Зямлю акуратна гнояць, вырабляюць яе плугам, а часамі і спранжыноўкаю. Высака стаіць гаспадарка ў дварох.

У краіне значна развіта садоўніцтва і гародніцтва, асабліва — у Случчыне. Гэтыя гарады гаспадаркі маюць тут бязумоўна дужа добрую будучыну. Слуцак, Клецак, Ляхавічы, Замір'е і шмат іншых мястэчак і вёсак славяцца сваімі гародамі. Апроч гаспадаркі вясковай насяленыне часта займаецца хатнімі рамёсламі. Асабліва развітае ткацтва, хаця яно за апошнія гады перад вайною крыху было падупала праз конкурэнцыю дзяшовавае крамніны. Усё-ж шмат дзе, асабліва ў Случчыне ды Наваградчыне, сялянкі вытыкаюць

Аужа прыгожыя паясы, рушнікі, корты (поўваўняныя тканіны), чиста-ваўняныя тканіны, сукны і г.д. У некалькіх мяйсцох выкарыстаны добрая ганчарная гліны, на якія краіна багатая. Так, ганчарка разьвітая ў в. Ясінцы, Наваградз. пав., м. Івэнцы,

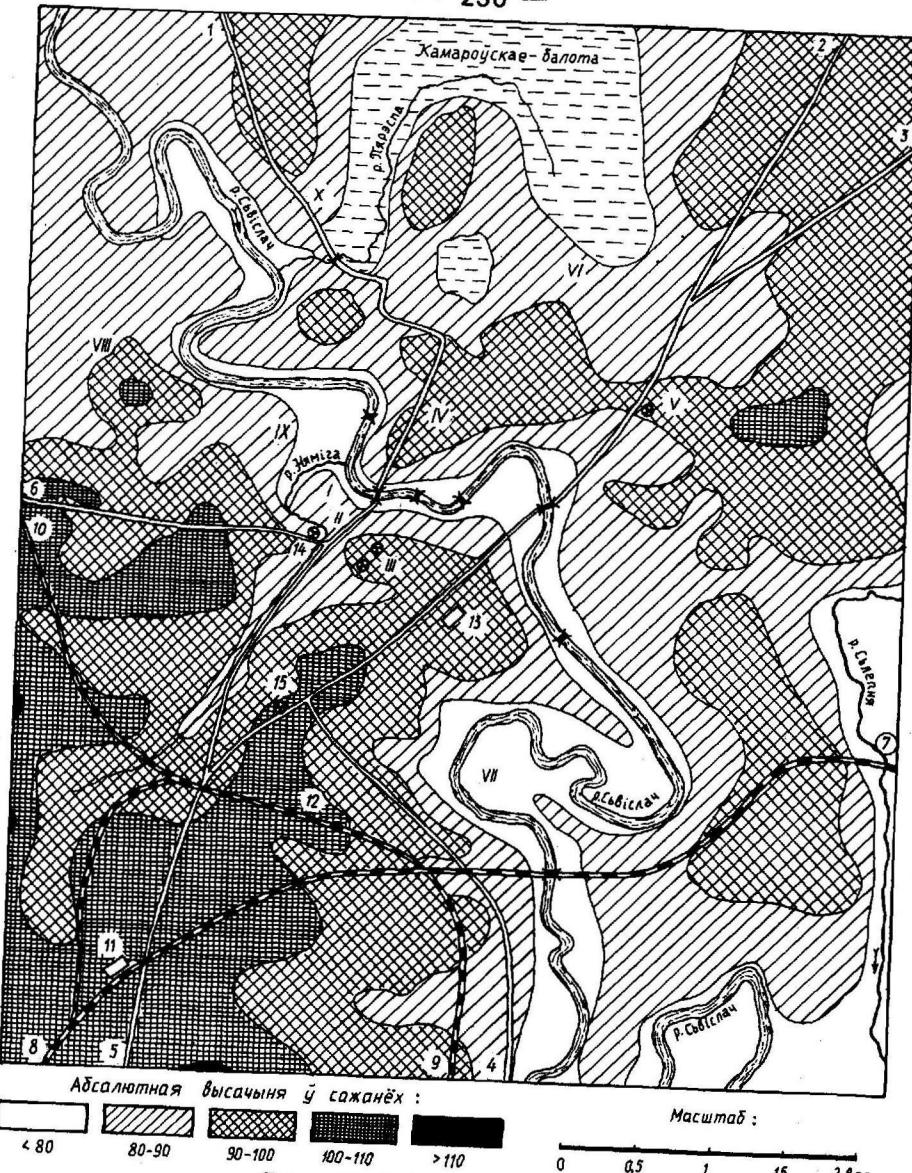
(Від ад Плябанскіх млыноў на мястэ і на Свіслач).

Ракаве і г. д. У Івэнцы ды інш. мяйсцох, апрач таго, вырабляюць кахлі. У лясістых мяйсцовасцях Слуцкага й Менскага пав. разьвітая дзераўлянныя вырабы. Над верхнім Нёмнам будуюць чаўны і судзіны ды займаюцца сплавам дрэва.

Хвабрычная прамысловасць краіны разьвітая слаба. Толькі Менск пакрысае работца вялікім хвабрычным мястам. У ім на хвабрыках працуе каля 2000 работнікаў. У іншых мястах і мястечках вялікіх хвабрыкаў няма, але па дварох ува ўсіх трох паветах, асабліва ў Слуцкім, вельмі многа бравароў. Таксама ў лясістых мяйсцовасцях часта спатыкаюцца пільні.

На краіне густа разсéяны жывёя, людныя мястэчкі. Ёсьць іх тут шмат, вядуць яны значны гандаль, падзяляючы між вясковым насяленнем тавары, якія дастаўляе ім усім Менск. Ня вельмі багатая краіна на шляхі. Толькі Менскі павёт, можна лічыць, багаты на чыгункі; у Слуцкім-жа пав. да апошняга часу чыгункі як і на было (праходзіла па досіць глухой мясьціне на самым краю павету); затое цераз усю Случчыну ішла шоса.

Гісторыя вадападзельнае Менскага краіны была саўсім непадобная да гісторыі суседніх краінаў. Тут ня мог стварыцца гэткі вялікі цэнтр рабоче цывілізацыі, як Палацак, бо, хаця некаторыя з нязначных цяпёр рэчак і былі ў даўнёйшыя часы судаходнымі, усё-ж на вадзянныя шляхі краіна была заўсёды вельмі бедная. Праўда, яе перасякалі досіць важныя вадзянныя шляхі, што вялі з Нёмна й Вяльлі ў Прыпяць ды Бярэзіну, але ў самой краіне знаходзіліся якраз найбольш нівыгодныя часткі гэтых шляхоў — волакі; тут купцы павінны былі з вялікімі тратамі і небяспéкаю перацягаваць сваё чаўны праз вададзéл. Пэўнe-ж і тут міжнародны гандаль быў магчымы і некаторыя мясты, як, прыкл., Менск, маглі навет іграць пры гэтых значную ролю. Але больш цікавыя хіба былі вадападзельныя прасторы для князёў, што збиралі дань з прaeздных, і дзеля гэтай мэты, мусіць, будавалі тут большасць старадаўніх гародоў краіны, — як Заслаўе, Наваградак, Несвіж ды інш. Асабліва-ж значэнне ўжо на пачатках гісторыі павінна была мέць краіна, як асяродак земляробскае культуры. Развіццю земляробства спрыялі тут наагул багатыя грунты; на прасторах-же, пакрытых лёсам, спрадвеку былі вольныя ад лёсу кавалкі стэпу — паляны; калі прыняць пад увагу, як трудна было первабытнаму чалавéку расцярэбліваць лес пад поле, лёгка зразумéць, што на гэтых палянах, да таго-ж вельмі ўраджайнай зямлёю, павінна была ў першы чарод разьвіцца земляробская культура, што тут ужо ў самыя старыя часы згуртавалася густое земляробскае насяленье, якое з культурнага боку стаяла шмат вышэй жыхараў акаличных пушчай, паляўнічых і бортнікаў. У Наваградчыне й Случчыне мы маєм краіну з найстарэйшаю земляробскаю культурою, якая адгэтуль пашыралася ўва ўсё бакі, а перад усім — на поўнач і захад. Цікава адзначыць, што культура гэтая была створана, відаць, дрыгічамі, жыхарамі балот і лясоў, якія з Прыпяцкага нізіны падняліся на паўднёвую спады суседніх узгор'яў і апанавалі вадазборнік Нёмна. Крывічы засяялі толькі паўночную частку краіны і адгэтуль пашыраліся далёй на захад па вадазборніку Вяльлі. У іх зямлі ляжалі і Менск, і Заслаўе.

Рыс. 107. Плян Менску.

I. Замчышча пры вусьці Нямігі. II. Нізкі рынак. III. Высокое месца.
IV. Траецкая гара. V. Залатая Горка. VI. Камароўка. VII. Ляхаўка.
VIII. Людамонт. IX. Татарская Слабодка. X. Пярэспа. (VI-X — прадмесцы).
1. Віленскі гасцінец. 2. Лагойскі гасцінец. 3. Барысаўскі гасціц. (на Воршу).
4. Ігуменскі гасціц. (на Кіяў). 5. Койданаўскі гасціц. (на Воршу).
6. Ракаўскі гасціц. 7. Чыгунка на Смалеўскім. 8. Чыг. на Берасцце. 9. Чыг.
на Гомель. 10. Чыгунка на Вільню. 11. Берасцейскі вагзал. 12. Віленскі
Штрыхоўка паказуе абсолютную высоты; праведзены горызанталі: 80, 90,
100 і 110 саж.

Важнейшыя майсцівасці.

МЕНСК (рыс. 106, 107, 109). На нависокіх узгорках над р. Свіслачаю ляжыць цяперашняя сталіца Беларусі — Менск. Заняў ён вялікія прасторы на абодвух берагах гэтага ракі: на восем вёрст цягнецца ён з поўначы на паўдня і на шэсць вёрст — з усходу на захад; хацеўшы-ж аб'ехаць Менск наўкола — трэба ехаць каля трыццацёх вёрст.

Вялікі цяпёр Менск, а Свіслач, рака, над якою ён стаіць, у нашыя часы саўсім мала звязвае на сябе ўвагі. Пачынаеца

Рыс. 108. Узгорак пры вусьці Нямігі, на якім стаяў
Менскі замак.
Спэц. рыс. Я. Драздовіча.

яна за 4 мілі ад Менску і працякае праз мяста невялікаю несудаходнаю ракою. Даўнёй, аднак, Свіслач была куды большаю і глыбейшаю. Ня толькі па ёй, але і па яе прытоках вышэй Менску хадзілі вялікія судзіны з усялякімі таварамі. А недалёка на захад ад Менску праходзіць вялікі вададзэл, пачынаючыца значныя прытокі Нёмна і Вяльлі, па якіх з самых даўніх часоў падымаліся чаўны эўропейскіх гандляроў. Хочучы трапіць у вадазборнік Дняпра, каб плысьці на ўсход

або на паўдня, яны перацягавалі тут сваё чайны ў Сьвіслач, або ў які іншы прыток Бярэзіны ці Прывяці. Праз мяйсцо-
васьць, дзе цяпер стаіць Менск, праходзілі волакі. Тут сустракаліся тавары з захаду, што плылі Вяльлёю й Нёмнам, з усходнімі ды паўднёвымі таварамі, прывезенымі па Сьвіслачы, Бярэзіне і г.д. Саўсім натуральна, што тут ужо ў самай далёкай мінуўшчыне пасяліліся людзі, вырасла мэста (мэстам у нас і да гэтага пары называюць гандлёвы пляц), у якім пачаўся бойкі гандаль — мена. Мусіць, ад гэтага пайшоў і самы назоў места — Менск.

Такая, мусіць, была прычына залажэння Менску і такіх харарактар мэў ён і яго жыцьцё ў тыя далёкія часы, аб якіх нічога ня ведае гісторыя. У летапісах пёршы раз успамінаецца аб ім у XI в. (ад 1066 году). Тады ён ужо ісцінаваў і мэў важнае значэнне як гандлёвы, а можа, і палітычны пункт. Налéжыў ён тады да Полацку, і вось кіеўскія князі, асабліва ўладзімір Монамах, вядучы заядную барацьбу з Полацкам, заўсёды вялікую ўвагу звязратаюць на Менск і шмат разоў нападаюць на яго. З-за валадання Менскам адбываліся цяжкія крывавыя бітвы, што сваёю няміласэрнасцю задзівілі навет аўтара «Слова аб полку Ігаравым», які піша:

На Нямізе съёлюць галовы, бы снапы,
А малоцяць булатнымі цапамі;
Кладуць жыцьцё на таку, ды веёць душу ад цéла.
Не дабром засéяны крывавыя берагі Нямігі,—
Яны засéяны касьцямі руськіх сыноў.

«Крывавыя берагі Нямігі» знаходзяцца якраз у самым цэнтры Менску, дзе гэтая невялічкая цяпér рэчка ўпадае ў Сьвіслоч.

Ужо тая заўзятасць, з якою кіеўскія князі дабіваюцца сабé панавання над Менскам, выявляе яго немалое ў тыя часы значэнне. У пачатку XII вéку робіцца ён сталіцай вудзельнага князьства, якое досіць рана трапляе пад упływy вырастаючага ў блízkim сусéдстве, у Наваградку, а пасля ў Вільні, Вялікага Князьства Літоўскага. Пасля скасавання вудзелаў пры Вітаўце Менск робіцца ваяводzkim мэстам; байдай ці не найважнейшым пасля Вільні ўва ўсім Вялікім Князьстве. У тыя часы, — у XV і XVI вякох, шырака раззвіваецца мэнскі гандаль, расьцё і багацее мэста, якое атрымала шырокое самаўрадаванье паводле Магдэбургскага права.

На пачатках гісторыі, калі сухаземных гандлёвых шляхоў было дужа мала, калі для іх правядзéння трэба было скроў воліць векавую пушчу, асаблівае значэнне мэлі вадзяныя шляхі, а значыць, высоўваліся наўпéрад найбольш мэсты, стаячыя над вялікімі рэкамі. У пазнейшыя часы, з ростам насялення й яго культуры, побач з вадзянымі сталі сухаземныя шляхі. Палажэнне Менску на сухім, значна

расцягнутым вададзéле, што градою цягнёцца ў кірунку Москвы, гэтак выгодным для правядзéння гасцінцаў, зрабіла гэтае мэста зборным пунктом для падарожжа ў Москву. Дарогі на Москву з Польшчы, Літвы, з Вільні і навет з заходніх Украіны зыходзіліся ў Менску і адгэтуль ужо шырокім гасцінцамі праз Лагойск, Барысаў і Воршу ўшлі разам у

Рыс. 109. Менск. Высокое мэста.
(Від з паўночнага боку, з-за Сьвіслачы).
Спэц. рыс. Я. Драздовіча.

Маскву. Сюдою йшлі войскі ў маскоўскія паходы, што, праўда, часамі было для мяста і шкодна, але гэтымі-ж шляхамі карыстаўся й гандаль. Менск зрабіўся гандлёвым пасярэднікам паміж Москвою і ўсім Захадам, асабліва-ж паміж Москвой й Вільняю. Маскоўскія купцы мелі тут вялікія склады. Славіўся Менск і сваім гандлем з ганзейскімі мястамі. Вывозіў ён заграніцу шмат сваіх тавараў, найбольш воску, мёду, смалы і скураў. Экономічнаму разьвіццю Менску спрыяла тады, мусіць, і яго палажэнне ў зацішнішым, чым, прыкл., Полацак, ад вайны мейсцы. Ваенныя падзеі адбіваліся на Менску далёка ня так балесна, як на ўсходніх мястах Беларусі; ляжаў ён у глыбіні краю, абшыранае Палессе бараніла яго ад татарскіх нападаў ды ад казацкіх войнаў.

Усё-ж у часы ўпадку Рэчы Паспалітае нялёгка даводзілася Менску, асабліва ў швэдскую вайну; пажары й пошасьці моцна затрымлівалі яго разьвіцьцё, як і іншых беларускіх мясташаў. Аднак і гэтых часы пакінулі па сабе не адны толькі благія ўспаміны. У XVII і XVIII якож Менск, які ўпέрад быў чиста дзераўлянным мястам, узбагаціўся цэлым радам вялікіх камяніцаў, якіх асабліва тады будавалі каталіцкія манастыры. Пры манастырох-ж паадкрываліся школы і друкарні; з другога боку, закіпела культурная і нацыянальная дзейнасць праваслаўных брацтваў. Ня гледзячы на войны і спусташэнні, йшла творчая культурная работа, пакінувшая глыбокія сльяды ў гісторыі і жыцці.

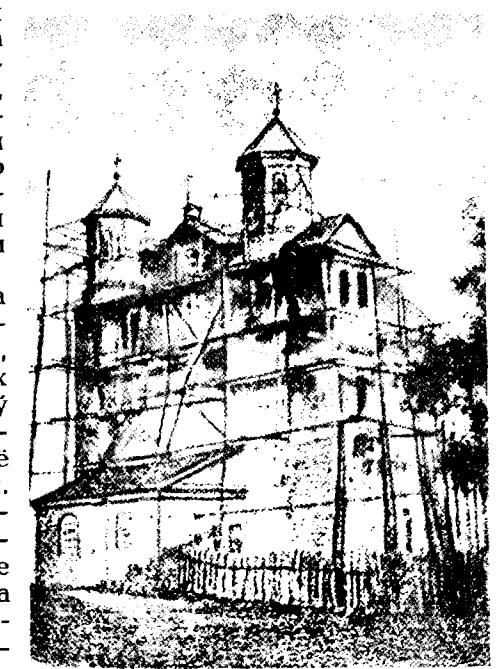
З далучэннем да Расеі мэнскі гандаль стаў чэзнуць. Толькі ў часе штогодняе вялікай ярмаркі, — канцрактаў, ён крыху адкідаўся. З другога боку, заняпала і культурнае жыццё мяста. Пачалося ўпартасце змаганьне маскоўскага ўлады з грамадзянствам, якое было ў Менску дужа моцна спольшча-нае. Гэтае змаганьне надоўга спыніла мясцовую культурную працу, замёста якое запанавала казённая праесьвета і самадурства губэрнатараў. У гэтым часе было зынішчана шмат памятак старое архітэктуры; улада расейская старалася зраўнаваць з зямлём ўсё, што толькі прыпамінала аб мінуўшчыне Менску, але самабытнасці, не шкадуючы навет і праваслаўных цэркваў. Так, над Нямігай, недалёка ад старога Менскага замку, у пачатку XVII в., у часе змаганьня за вёру была пабудавана беларускім баярствам Петра-Паўлаўская царква на знак того, што яно ніколі ня вырачала сваё вёры і народнасці. І хаты патомкі закладчыкаў гэтага абацтва не датрымалі, аднак-ж царква, пабудаваная ў старым прыгожым стылю, прыпамінала съвёту аб іх здрадзе. Маскоўцы замёста таго, каб шанаваць гэтую, чиста ўжо праваслаўную і навет прыхільнную для іх традыцыю, пастараліся яе саўсім згладзіць. Па загаду імператрыцы Кацярыны II царква была названа Кацярынінскаю, а пасля яе перароблі гэтак, што ад старое архітэктуры не засталося й сльеду. На прыложенім рэсунку (рыс. 110) відна гэтая царква яшчэ у

сваім даўнейшым відзе, якраз у той час, калі ўжо было пастаўлена рыштаванье для яе пераробкі. Гэтаксама былі зруйнаваны або перароблены на маскоўскі лад у XIX в. амаль ўсё старыя будынкі — замак, ратуша, шмат манастыроў, касцёлаў і цэркваў.

Ад старасці ветчыны ў Менску пры яго тысячагадовай гісторыі засталося гэтак мала памятак, што іх і адшукаць бывае нялёгка. Новы Менск, гандлёвы і прымысловы, схаваў пад сваімі кварталамі валы старога Менскага замку, гісторычную Нямігу пакрыў на ўсім яе працягу дзераўлянным мастом, па якім праведзена вуліца, і пашырыў сваё межы далёка ўва ўсё бакі, асабліва-ж калі вагзалаў. Зыніштажэнню старасці ветчыны дапамагала яшчэ й тое, што будынкі старога Менску, на-веш у замку, былі найбольш дзераўлянныя і пры кожным пажары гінулі масамі.

Менскі замак стаяў на навысокім узгорку над Свіслоччу пры вусці Нямігі, якая абкружвала яго з двух бакоў. У XIII в. ён быў умацаваны высокімі землянімі валамі; гэтаксама і ўсё мяста было абкружана валам. Апроч таго, ісцінавала крэпасць на прадмесці Менску — Камароўцы, на востраве сярод возера. У наш час на мейсцы возера засталося толькі болота, а ад крэпасці — нікага знаку. Замак-ж над Нямігай ісцінаваў да канца XVIII в.; пасля стаў бяз догляду руйнавацца, будынкі яго перайшлі ў прыватныя рукі (адзін з таких будынкаў відзён на рис. 111), і толькі дзе-ня-дзе з-пад бедных мяшчанскіх хатак выглядаюць часткі валоў, што абкружвалі замак (рыс. 108); таксама мала знаку засталося і ад валу, якім было праведзена мяста.

На паўдні ад замку, на суседнім узгорку, значна большым і вышэйшым, знаходзіцца Высокае място. Па баках вялікага пляцу, дзе даўней, мусіць, адбываўся гандаль, разьмясціліся важнейшыя цэрквы, касцёлы і манастыры ды розныя ўрадовыя установы, якія найбольш займаюць старыя манастырскія будоўлі. Даўней тут стаяла вялікая і прыгожая

Рыс. 110. Жоўтая царква
у Менску
(у часе пераробкі).

ратуша, дзе месціўся кіруочы справамі места магістрат (рыс. 112); ратуша згарэла ў 40-х гадох прошлага вёку, а адбudoўваць яе расéйцы не хацéлі.

На Высокім месце стаяць цяпер — Праваслаўны сабор, перароблены на маскоўскі лад з прыгожае старое Свята-Духаўскую царкву, Катэдральны касцёл і цэлы рад будынкаў калі яго, пабудаваных у XVIII в., што належылі даўней езуітам (рыс. 113), праваслаўны манастыр (будаваны ў XVII в.) і даўнейшыя каталіцкія манастыры — бэнэдыктынскі (абернуты пад архіў), дамініканскі (зроблены казармы і каланчай) ды інш., — будаваныя найбольш у XVII в. Высокое места цяпер лічыцца цэнтрам Мёнску; на пляцы яго адбываюцца важнейшыя народныя сходы, маніфэстациі і г. д.

У шырокай лагчыне паміж замкам і Высокім местам знаходзіцца гандлёвы асяродак Мёнску. Такую ролю гэтая мяйсцоваясьць іграе спрадвеку; наагул, мусіць, тут і пабудаваўся спачатку Мёнск. Нядар-ма-ж народ да-гэтуль называець гэтую лагчыну — Старым местам, або яшчэ — Нізкім местам, ці Нізкім рынкам. На краю Ніз-

Рыс. 111. Мёнск. Адзін з уцалеўшых замковых будынкаў.

кога места знаходзіцца ўжо ўспамінаная Кацярынінская царква, якую народ называе проста Жоўтаю царквой (рыс. 110).

На лéвым беразе Сьвіслачы, паміж ёю і Камароўскім балотам, падыймаецца нівысокая Траéцкая гара, на якой даўней стала шмат манастыроў. Побач ляжыць уздоўж гасцінцаў, што йдуць на Москву, прадмесце Залатая Горка з прыгожым касцёлам.

У другой палове XIX в. пачалося экономічнае адраджэнне Мёнску. Асабліва аджыло гэтае старавéчнае места, калі ў ім скрыжаваліся (у 70-х гадох) дзвé чыгуноў, якія вельмі шчасльіва прыйшлі якраз съледам старадаўніх шляхоў, падтрымліваўшых гандлёвае значэнне Мёнску. Мёнск зрабіўся дужа важным чыгункавым вузлом. Асабліва карыснаю трэба лічыць створаную чыгункамі сувязь з Украінай. Праз Мёнск пайшло на захад, да Лібаўскага порту — украінскае збоража;

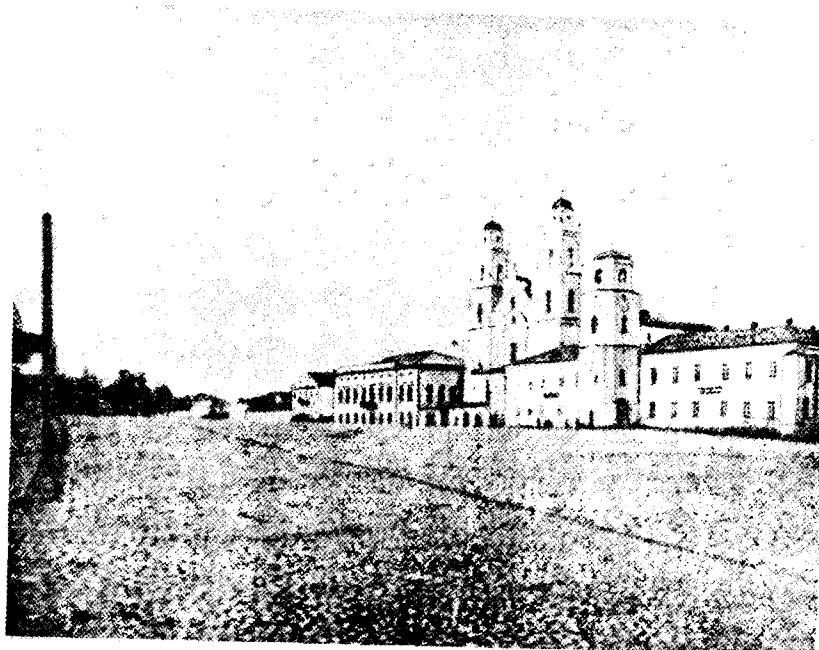
Рыс. 112. Мёнск. Высокое места ў 40-х гадох XIX в. (від з паўдня; зправа старая ратуша).

у Украіну-ж пайшло беларускае дрэва. У Мёнску стварыўся цэнтр ляснога гандлю, зъмёсыціся чыгункавыя ўрады й майстроўні. Разам з тым хутка стала расыці і разбудоўвацца само место, і такім чынам на пачатку XX вёку Мёнск зрабіўся паслья Вільні найбольшим местам Беларусі.

Займаў ён да таго-ж вéльмі выгоднае цэнтральнае пала жэніне ў краі, а чыгункі, разыходзячыся з яго ў чатырох кірунках, звязвалі яго безпасярэдна з Вільню, Смаленскам, Гомелем і Бéрасцьцем, значыць, з усімі, блізка важнейшымі часткамі Беларусі, большымі яе цэнтрамі. Раскіданыя, разлучаныя часткі Беларусі Мёнск злучаў у адну экономічную суцэльнасць. Побач з экономічным злучэннем

пачалося і культурнае, і палітычнае, цэнтрам і прадстаўніком якога зрабіўся Менск. У 1917 годзе шырокі народны беларускі рух выбраў сваім цэнтрам Менск; з гэтага часу зрабіўся ён агульна-прызнанаю *стадіяю Беларусі*.

Перад вайною Менск меў каля 110120 тыс. жыхараў. У часе вайны лічба насялення падвоілася. Цяпер трэба лічыць заўсёднага насялення ў Менску каля 150 тыс. чал. Гэткім парадкам па вялічыні Менск займае другое месца пасля Вільні. Як і ў іншых наших местах, больш палаўны

Рыс. 113. Менск. Пляц Высокага мяста
(від з захаду).

жыхараў Менску — жыды, рэшта — беларусы, а таксама палякі, маскоўцы і інш. Трэба лічыць, што на кожную сотню мячан ёсьць каля 40 беларусаў.

Беларусы ў Менску найбольш — дробныя дамаўласці, рамеснікі, чыгункавыя працаўнікі, чыноўнікі, хвабрычныя і падзённыя работнікі. Жыды ў Менску займаюцца найбалей рамесламі, гандлем і работаю на хвабрыках. Палякі — гэта жмёнка інтэлігэнцыі, моцная толькі дзеля падтрыманья ад несвядомых беларусаў-каталикоў, а расейцы — гэта абжыўшыся ў Менску наездныя чыноўнікі.

Х в а б р ы ч н а - з а в о д з к а я прамысловасць Менску шыбка расце і зымняеца; за апошнія 20 гадоў, напр., лік работнікаў павялічыўся ў 4 разы.

Найбольш развітая металёвая прамысловасць. Хвабрыкі будовы машынаў (іх усіх 5) займаюць каля 500 работнікаў. Далей ёсьць 5 хвабрыкаў абоўяў (з 300 работнікамі), 3 гарбарні, 5 цагельняў, 2 хвабрыкі мэханічнага вобую, 3 дражджовых заводы (бравары), 1 хвабрык грабянёў, хвабрыкі табачныя, мылаварныя, гільзавалі і інш.

Усе хвабрыкі займаюць больш 2000 работнікаў і вырабляюць тавару на 4 міліёны рублёў. Апроч хвабрычных работнікаў, у Менску шмат ёсьць рамеснікаў, якія вырабляюць тандэтныя адзёжу і абуцьцё.

Лéжачы блізка што на мяжы паміж земляробскаю Менскай-Наваградзкаю краінай і поўным лясных багаццям Пале́сьсем, пры вéльмі выгоднай сувязі чыгункаю з вялізарнаю правінцыяю, Менск і ў нашыя часы мае вéльмі добры грунт для развіцця гандлю. Менскі гандаль развіты досіць добра. Тутэйшыя гуртаўнікі раздаюць тавары на сотні ляжачых навакола мястэчак і зьбіраюць, сартуюць і прадаюць мяйсцовым вырабам. Менск вывозіць досіць многа збожжа й іншых сельска-гаспадарскіх прадуктаў у Лібаву і ў Варшаву. Але асабліва добра развіўся тут лясны гандаль. На лёсе мэнскія купцы шмат зарабляюць, адпраўляючы яго найбольш на Украіну, а таксама і ў Нямеччыну.

У Менску за часы вайны залажыўся цэнтр беларускага коопэратыўнага руху — Цэнтральны саюз спажывецкіх таварыстваў Беларусі (Цэнтрабелсаюз), у якім аб'ядналіся сотні вісковых коопэратываў і некалькі дробных коопэратыўных саюзаў.

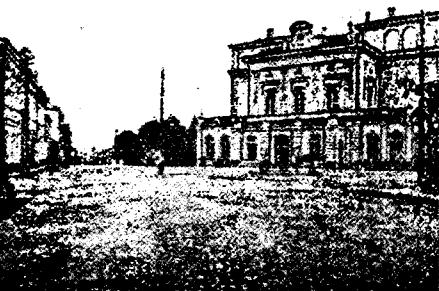
За апошнія гады адкрыло і буйна разраслося культурнае жыццё ў Менску. У месеце йзноў стаў працаўць цэлы рад прасвëтных, навуковых і інш. установаў і організацый. Пазакладаліся новыя школы і між імі гэтак даўно чаканыя Менскам — вышэйшыя школы. З 1918 г. ісцінаваў тут вышэйшы Беларускі педагогічны інстытут, які зyllіўся з адкрытым крыху пазней Беларускім дзяржаўным універсітэтам. Апроч таго, сярэдняя політэхнічная школа рэфармавана ў Беларускі політэхнічны інстытут. Ісцінне, ўрэшце, Беларускі дзяржаўны тэатр ды вышэйшая навуковая установа, якая з часам, пэўне, разаўеца ў Беларускую Акадэмію Навукаў — Інстытут Беларускай Культуры.

Найлепшы выгляд мае Менск, калі глядзець на яго з поўначы. Над месцам пануе ўзорак Высокага мяста, на якім падаймаюцца ў вышыню вежы цэркви і касцёлаў. Калі падайсыці бліжэй да цэнтра і глядзець на Высокое място з-за Свіслачы (рыс. 109), дык яно выдае адным вялікім

камéнным гмахам, што пады́маецца праста ад берагоў Сьвіслачы на высачыню нéкалькіх дзесяткаў сажняў. Прыятна пéсьцяць вочы перахаваныя з гэтага боку съяды старое, прадвéчнае архітэктурны, і тут толькі хіба ёт можна добра ўсьвéдаміць сабé, што цяпёрашні Мёнск мае тысяча-гадовую багатую гісторыю. А калі ўзы́йсьці на катарую з вéжай, што высяцца над Высокім мéстам, дык воку адкрыеца шырокі від на Мёнск і яго прадмéсці. На пéршы пагляд увéсь прастор, заняты імі, выглядае адным вялікім садам. Але прыгледзіўши ся мы пабачым затоплены ў садох дзераўлянны дамкі мёнскіх мяшчанаў. Гэтымі-ж дамкамі, дзераўляннымі, абкружанымі садком і гародчыкам, і забудована большая часціца вялікага прастору, занятага Мёнскам.

Ваколіцы Мёнску досіць прыгожыя, асабліва на заходзе, дзе зараз-жа за мéстам высака пады́маецца Мёнскае ўзгор'e. Налéжачыя да яго гліністыя ўзгоркі твораць майсцамі, асабліва на берагох сусéдніх прытокаў Сьвіслачы, (напр., у Лошыцы) вéльмі харошыя горныя краявіды. З

паўночнага і ўсходняга боку да Мэнску прылягаюць больш роўныя прасторы з небагатаю пляшчанаю зямлёю, пакрытыя хваёвымі барамі (Камароўскі, Антонаўскі лясы). Цікава адзначыць, што паўночны край мéста падыходзіць да самага берагу досіць абышырнага Камароўскага балота, якое ня так даўно, як ужо ўспаміналася, было возерам. Камароўскага балота тым, між іншым, цікавае, што на ім робяцца на-вуковыя дасльёды адзінае ў Беларусі Балотнае проняне станцыі. Станцыя гэтая знайшла спосабы, як з

Рыс. 114. Тэатр у Мёнску.

дзікога балота зрабіць добрую багатую сенажаць і навет ураджайнае поле.

З майстэчак Мёнскага пав. трэба адзначыць Заслаўе, дзе ў X в. была пасялілася напоўлегендарная княгіня Рагнеда з сынам сваім Ізяславам. Тады было яно сталіцю абышырнага вудзельнага князьства; цяпёр гэта невялічкае майстэчка над р. Сьвіслачаю. Аб слáунай яго мінуўшчыне сувéдчыць толькі вялічавае гарадзішча ды шмат курганоў у ваколіцах. Недалёка ад Заслаўя — гандлёвае і прамысловое майстэчка Ракаў, з 3500 чал. жыхараў. У майстэчку шмат рамеснікаў, што вырабляюць машыны для гаспадаркі — сячкарні, арфы ды інш., якія разыходзяцца па ўсёй Беларусі і навет за яе мяжы. Апроч таго, ёсьць тут шмат ганчароў. На заход ад Ракава ёсьць м. Івянéц,

якога жыхары займаюцца ганчаркаю і вырабам кахляў. Недалёка ад Івéнца знаходзіцца малéнкі фаліварачак Люцынка, у якім жыў беларускі паэт В. Дунін-Марцінкевіч.

На паўднёвы захад ад Мёнску, пры чыгунцы, ляжыць у ўраджайнай майсцовасці досіць вялікае і багатое мястэчка Койданава. Пад ім у XIII вéку дзяўяма ўдачнымі бітвамі Скірмунту і Міндоўгу ўдалося спыніць татараў і адбараніць Беларусь ад татарскага іяволі. Ад XVI вéку Койданава было адным з цэнтраў беларускага кальвінізму; памяткай гэтае яго ролі застаўся старас্বéцкі кальвінскі збор, абкружаны валам. Над Нёмнам, пры самай чыгунцы, ляжыць значнае мяст. Стоўбцы з важнаю прыстаняю. Недалёка ад Стоўбцоў Нёмнан становіцца судаходным. Асабліва разраслася была Стоўбецкая прыстань у часе Крымскага вайны, калі для расéйскага гандлю было замкнёнае Чорнае мора. Пасьля гэтае вайны рух у мястэчку ізноў зымéншыўся. У мястэчку ёсьць хаварыка сярнічак; рамеснікі займаюцца будоўляю чаўноў і палéннем вапны. Недалёка ад Стоўбцоў у в. Міколаяўшчыне радзіўся вядомы сучасны беларускі паэт Якуб Колас.

На паўдні і захадзе Мёнскага пав. каля Стоўбцоў, Івéнца грунты лёгкія, бéдныя; рэшта павéту ляжыць на цяжкіх гляістых грунтох, на якіх добра родзіць збожжа; лясоў тут мала. Толькі на ўсход ад Мёнску грунты робяцца бяднешымі і майсцовасць лясістаю.

Слуцак — найзначнейшае места ў зямлі дрыгвічоў, адзін са старэйших беларускіх гарадоў, перахаваўшы да таго-ж шмат памятак мінуўшчыны. Ляжыць ён на шляху — сухаземным і вадзяным з Мэнску і Вільні — на Ўкраіну (Валынь), і за сваю гісторыю ня раз вытрымліваў напады татараў і маскоўцаў. Даўгі час Слуцак быў сталіцю вудзельнага князьства. Князі слуцкія (Олельковічы, патомкі Гедыміна) адзначаліся сваім спагадам да навукі і мастацтва. У пачатку XVI в. праславілася сваім героізмам княгіня слуцкая Анастазія, удава аднаго з Олельковічаў. Яна нéкалькі разоў на чале слуцчан адбівала напады вялікіх татарскіх ды маскоўскіх войскаў. У XVII в. Слуцак перайшоў да магутнага роду Радзівілаў і пад іхняю апéкаю закрасаваў яшчэ больш, чым уперад. Радзівілы спагадалі, як вéдама, кальвінізму, і па ўсёй Слуцчыне пазакладалі кальвінскія школы і зборы. У Слуцку ў XVII в. залажылася кальвінскія гімназіі, якія ператрывалі ўсю езуіцкую рэакцыю.

Старас্বéцкі Слуцак быў багатым прамысловым мéстам; тут у XVII в. пасялілася шмат шкотляндцаў, якія ўцяклі з сваё бацькаўшчыны ад рэлігійных прасльёдаваньняў. Дзяячоўчы ім, разъвілася ў Слуцку прамысловасць і гандаль; пазыней у ім працавала хаварыка шоўкавых паясоў, вядомых з свайго хараста і далікатнасці па ўсёй Эўропе (Слуцкія паясы).

У Слуцку ёсьць нéкалькі старых цэркви і касьцёл, а таксама Траецкі манастыр, у якім перахована шмат

беларускае старасьвётчыны; перахавалася таксама нéкалькія вялікія замчышчаў і курганоў.

Цяпér Слуцак мае каля 18 тыс. насялення. Да апошні часу гэта было ціхое мястэчко. Значная частка яго жыхараў — заемаецца гаспадаркаю. Асабліва славіца Слуцак сваім гародамі і садамі. З слуцкіх садоў выйшаў вядомы сорт іруш — Слуцкія Бэрты. Нядайна ў Слуцак праведзены чыгунка, і мястэчка значна адбыло.

Капыль — старасьвётчына мястэчко, цяпér невялічкае з 4 тыс. жыхараў, якія апрош гаспадаркі заемаюцца ткацтвам. Даўнёй гэтае рамяство стаяла тут шмат вышэй і больш было пашыранае.

Нясвіж (рыс. 115) — старое мястэчко, заложанае крывічамі. Даўнёных часоў тут зъмяшчаецца рэзідэнцыя Радзівілаў. Мястэчко

Рыс. 115. Нясвіж.

ляжыць між двох вазёраў, а на другім баку вазёраў высіцца вялізны і стary (XVI в.) замак Радзівілаў. Замак гэты быў съедкаю жыцця нашае найбуйнейшае арыстакратыі ў часы яе найбольшага вагі. Даўнёй у замку зъмяшчаліся неапісаныя вартасыці музеальныя колекцыі — галерыі абразоў, архівы, бібліятэкі. Самыя важныя дакументы з беларускае гісторыі пераходзіліся ў Радзівілаў, якім гэта было даручана каралём Жыгімонтам-Аўгустам. Нясвіжскі замак быў адным з галоўных культурных цэнтраў Беларусі ў той час, калі беларуская культура магла ёсці побач з ожнаю заходня-эўропейскаю. У XVI в. Нясвіж быў цэнтрам беларускае рэформацыі; існавала тут адна з старэйших у краі друкарняў, дзе кальвіністы друкавалі сваю літэратуру. Пазней тут было пабудавана нéкалькі манастыроў і школ.

З старасьвётчыны Нясвіжская засталося мала; самае каштоўнае вывезена ў Петраград, Берлін і нямаведама куды.

Нясвіж, маючы каля 10 тыс. насялення, належыць і цяпér да культурнейшых мястэчкаў Беларусі. Шмат камяніцаў, брукаваных вуліц, нéкалькі сярэдніх школаў, між імі — старая вучыцельская сэмінарыя, урэшце шмат прыватных таварыстваў, якія вядуць шырокую культурную працу.

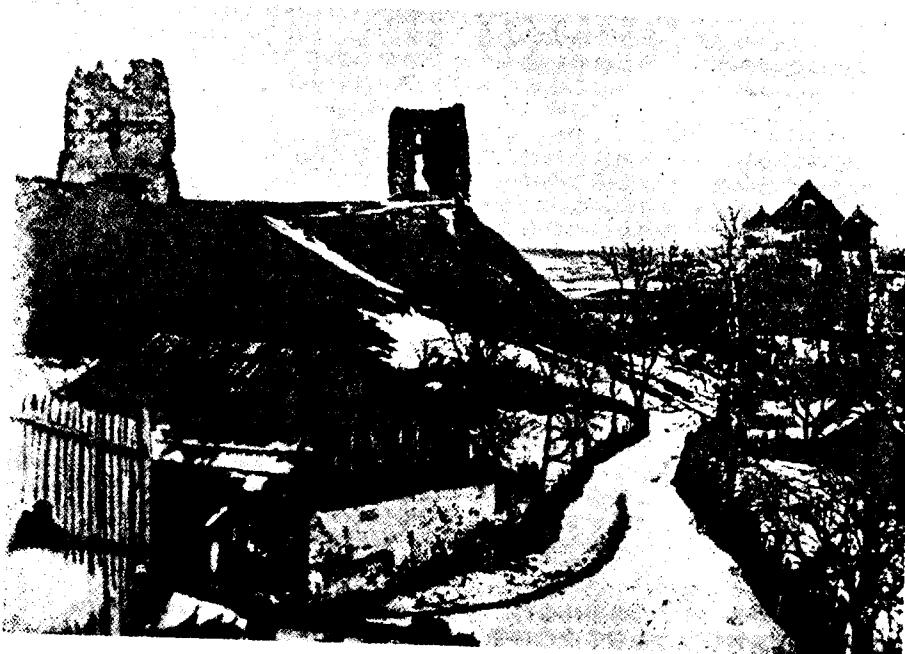
Клецак — даўнейшае дрыгвіцкае мястэчко. На памятку аб мінущыне засталося тут абышынае замчышча, абружанае з усіх бакоў балотам. Цяпér Клецак вялікае тарговаслое і прымысловое мястэчка (7 тыс. жыхараў) ля р. Лані. У мястэчку нéкалькі млыноў, хвабрыка грабянёў, і моцна развітае гародніцтва. Тут-же існавала адна з старэйших і мацнейшых пазычковых касаў. У Клецку вядэцца значны гандаль з божкам, ільняным сямéнем ды інш. **Ляхавічы** — значнае мястэчка (каля 5 тыс. жыхараў); у ім развітае гародніцтва, шмат ёсьць муляроў. Ляхавічы гандлююць мясам, сырымі скурамі і збожжам. Апошнімі часамі гандаль тут стаў падаць дзеля таго, што шмат купцоў перабралася ў Баранавічы, якія ляжаць недалёка. Калісъ была тут наймацнейшая ў Беларусі крэпасць. Гэтая крэпасць вытрымала між іншым 6-х мясячную аблогу маскоўцаў.

На поўначы Слуцкага пав. цераз Клецак і Капыль ідзе ўзгор'е, што памалу зыніжаецца к паўднню павету. На ўзгор'і і яго спадах ляжаць багатыя гляйстныя грунты. Мяйсцоўская ёсьць тут вёльмі густа заселеная, лясоў мала. Паўднёвая частка павету мае пяшчаныя грунты, пакрыты лясамі і балотамі. Тут вёскі сустракаюцца рэдка, наагул гэта край бязлюдны. Па ўсім сваім адзнакам ён найбольш падобен да Мазырскага Палесся; тут між іншымі пачынаецца вялізнае балота Грычына, аб якім народная легенда кажа, што яно злучана падземнымі каналамі з Чорным морам.

Таксама палескія харктар мае і поўдзень Наваградзкага павету, але тут лясы ўжо шмат больш паразіярэбліваны і мяйсцоўская ёсьць досіль густа заселеная. Большая-ж часць Наваградчыны зусім блізка бязльесная. Толькі дубовыя і бярозавая гаі тут часцей спатыкаюцца.

На мяжы поля і лясоў ляжаць **Баранавічы**. Навакола — пяшчаныя неўраджайныя грунты, бéдныя вёскі. Такою-ж бéднаю вёскаю былі й Баранавічы нéкалькі дзесяткаў гадоў назад. Але прайшлі цераз Баранавічы тры чыгункі і шоса, пабудаваліся 2 вагзалы, і Баранавічы сталі значными мястэчкамі з больш чым 10-х тысячным насяленнем. Расылі Баранавічы найбольш коштам іншых суседніх мястэчак, якіх чыгунка аблінула. Аднэй з прычынаў росту Баранавіч былі ваенныя лагеры, якія штогод раскідаваліся ў ваколіцах мястэчка.

Старасьвіцкае беларускае мяста Наваградак заложана немаведама калі. У XI в. тут на старым гарадзішчы быў пабудаваны замак, як лічаць, кіеўскімі князямі. У XIII в. яго заваяваў літоўскі князь Рынгольт. Сын Рынгольта Міндоўт зрабіў Наваградак сталіцю Беларуска-Літоўскае дзяржавы. Тут ён прыняў хрысціянства і каранаваўся на караля Літвы. У XV в. тут закладаецца беларуская праваслаўная мітрополія. Пасля Наваградак даўгі час зьяўлецца галоўным мястам ваяводства. У ім, таксама, адбываюцца сэссіі Галоўнага Трыбуналу, ды пераходу юца судовыя архіви. З гэтага

Рыс. 116. Наваградак. Руіны замку.

прычыны сюды зъяджалася шмат шляхты з усеё дзяржавы, што падтрымлівала гандаль і наагул развіцьцё мяста. Цяпёр эта глухое, невялікае мяста. Насялен'ня ў ім каля 10 тыс., прамысловасць неразвітая, гандаль слабы. Уся бяда Наваградку — што яго абмінула чыгунка.

Ляжыць Наваградак у мяйсцовасці гарыстай і вельмі прыгожай. З яго ваколіцаў расцякаеца шмат ручаяў у прытокі Нёмна. На адным з узгоркаў (Замковая гара) высяцца руіны замку Наваградзкага (рыс. 116). Адгэтуль адкрываюцца цудоўныя віды вёраст на 70 і больш. Другі ўзгорак, відаць, насыпны, называюць магілаю Міндоўга. У Наваградку вучыўся і жыў Адам Міцкевіч.

На ўсход ад Наваградку, у вельмі ўраджайнай мяйсцовасці, ляжаць Карэлічы, дзе даўней была цукраварня, і Шчорсы, ля Нёмну, на надта цяжкой, але добрай зямлі, славуная на ўсю Беларусь з сваё гаспадаркі. У Шчорсах была вялікая і каштоўная бібліятэка, у якой пераходзілася ўсё, якія калі выдаваліся географічныя карты Беларусі. На паўдні ад Наваградку ляжыць праслаўленая Міцкевічам воз. Сывітазь, а недалёка ад воз. Каўдычаўскага мяйсца ўрадзін яго — засыпенік Завосьсе. У гэтым глухім закутку радзіўся найвялікшы з пастаў Беларусі. Там-же па близкасці, у Тугановічах, ёсьць сельска-гаспадарская пробная станцыя. У в. Ясінцы, каля Гарадзішча, і суседніх вёсках моцна развітае гарбарства. Вакола — мяйсцовасць гарыстая, зямля неўраджайнай.

Мір — даўней вельмі значнае тарговае мястечка; калісь быў сядзібою цыганскага старшыні, або «караля». Мірскія цыганы тады займаліся промысламі, між іншым, ткацтвам, мелі навет хвабрыкі суконныя, палатняныя і гарбарні, — і жылі на мяйсцы. Пасля съмерці свайго апошняга «караля» яны пацягнуліся па съвеце. У Міры ёсьць вельмі цікавыя руіны вялізарнага замку, пабудаванага ў XVI веку Радзівіламі. У мястечку каля 3 тыс. жыхараў, бываюць конскія ярмаркі два разы ў год.

Гарадзéя — або Замір'e, станцыя чыгункі, пёршая ў Беларусі па вялічыні вывазу збожжа. Ляжыць у вельмі ўраджайнай мяйсцовасці. Пры станцыі вырасла мястечка. У суседнім двары ёсьць вялікая сираварня, у якой вырабляюцца вядомыя навет на Петраградзкім і Варшаўскім рынках «швайцарскія» сыры. Добра пастаўлена гадоўля скотіны і гародніцтва.

Наваградзкі павёт ляжыць найбольш на ўраджайных гляістых грунтох, часткаю навет на лёсавых, і мае густое насялен'не. Ня гледзячы на малазямельле, сялянства жыве добра. Моцна развітая гадоўля коней, якіх гуртаўшчыкі закупляюцца на кірмашах і адпраўляюць заграніцу. Скаціну дзяржаць палéшаныя пародаў. Шмат садоў і добрыя гароды. Развітае ткацтва. Наднёманскія сёлы зарабляюць на сплаве лесу.

«Але ня толькі ўраджайнасцяй адзначаеца Наваградзкая зямля,— піша Кіркар,— а яшчэ і чаруючым выглядам сваім. Маса рэчак, ручаёў і вазёраў прарэзуюць павёт ува ўсіх кірунках і зyllываюцца ў дзве галоўныя ракі, у вялічавы Нёман, на паўночным усходзе і Шчару — на паўдні. Высокія ўзгор'і, абышырныя лагчыны, усюдых багатая расцілннасць, дубовыя гai, цёмныя лясы прыхарошуюцца Наваградзкую зямлю, увесь час зъмяняюць яе краявіды і не даюць супачынку вачом. Шмат перажыла гэтая старэйшая славянская зямля, зрошаная патокамі беларускае і літоўскае крыві. Шмат захавалася тут і памятак ад часоў пракавéтных.

Харошы ѹ ясны край гэты, з сваймі цікавымі гістарычнымі ўспамінамі, знаходзіцца як быццам на мяжы хмарнага, туманнага, балотнага Пале́сься».

Апошнія слова Кіркара можна аднесьці і да ўсіе Мэнскія краіны. Далей за ёю на ўсход і паўдня ўсюды цягнуцца бары й болоты Палесся.

Наваградзкая зямля радзіла і выгадавала Адама Міцкевіча. За гэта ён яе праславіў на ўвесь сьвет, як не праслаўляў ніадзін паэта сваё Бацькаўшчыны.

ВЕРХНЕБЯРЭЗІНСКАЯ КРАІНА. З паўночнага ўсходу да Менскага краіны прылягаюць два вялікія паветы Ігуменскі і Барысаўскі, на прасторы якіх перамешаўца прыметы вадападзельнае земляробскае Менскага краіны з прымэтамі тыповага нізіннага, пляшчанага і лясістага Палесься. Лéжачы у бе́зпасярэднім сусéдстве з Менскам, гэтак, што з некаторых частак абодвух паветаў гаспадары часцей ёздзяць у Менск, чым у сусéдняе мястэчка, яны ў значнай мéры адчуваюць на сабе экономічныя і культурныя ўплывы сталіцы Беларусі.

У большай часці іх, аднак, пале́ская прыро́да пераважае гэты ўплыў вялікага мяста. Затым, наагул бяручи, павёты гэтых маюць вельмі нізкую, раўнуючу да Менскай краіны, гушчыню насяле́ньня (амаль ня ў два разы мэншую), значна большы % лесу і няўжытаў — болотаў, і іх можна было-б, пры жаданьні, разглядаць, як натуральны працяг Вялікае Пале́скае нізіны.

Большую ўсходнюю частку абодвых паветаў абаадняе вέрхняя й сярэдняя Бярэзіна (рыс. 23) з сваімі прытокамі, з паміж якіх важнейшы — Сьвіслач. У заходній часыці працякае прыток Прыпяці — Птыч, ды тут-же пачынаецца Нёман з сваімі першымі зывёрху прытокамі і Вяльля. Бярэзіна тут судаходная і ў экономічным жыцці ўсходніяе часыці паветаў іграе важную ролю.

Паверхня заходніх частак абодвых паветаў падобная да сумежных мяйсцоў сцяй Менскага краіны. У Барысаўскім пав. высокім валам з паўдня на поўнач праходзіць Менскае ўзгор'е, якое на самай мяжы павету з Менскім дайшло найбольшое высачыні (Лысая гара). Грунты тут сугліністая, моцна камяністая, сярэдніяе ўраджайнасці; расце шмат лясоў, паміж якімі пераважаюць яловыя й мяшаныя.

Паўночна-заходнюю частку Ігуменскага павету займаюць лагодныя спады Мёнскага ўзгор'я, складзенія, гэтаксама, як і ў Мёнскай краіне, з падысподняе морэны, на якой ляжаць ураджайныя суглінкі і супяскі. Лясоў тут мала, насялённе густое, займаецца земляробствам. Па меры збліжэння да Бярэзіны ґрунты пачынаюць быднечь, суглінкі зъмяняюцца супескамі, а ўздоўж саме Бярэзіны, асабліва ж на ўсход ад яе, ляжыць шырачэнны паяс пышчаных ґрунтоў, на якіх разъягліся вялізарныя пушчы — Барысаўская, у Барысаў-

скім пав., і Любашанская ў Ігуменськім. Такім чынам тут паўтарающа тыя-ж тыпы мяйсцоваясьцій, што і ў Менскай краіне, з тэю розніцаю, што земляробская мяйсцоваясьць займае досіць малую частку краіны, а палёская — вялікую. На паўдні-ж Ігуменськага пав. мяйсцоваясьць прыймае ўжо рэзкі палёскі выгляд; тут сярод вялізарных пушчай, што ляжаць уздоўж р. Птыча і ніжнія Свіслачы, значныя прасторы займаюць чарапавыя балоты. У часы лядавіковых тут ісцінавала, мусіць, вялізнае возера, у якое ўлівалася й Бярэзіна. Ад вялікага Палёскага возера яно аддзялялася малазначным павышэннем паверхні, якое стварае паміж імі Наваградзкі горб.

Бязълюдныя палескія прасторы ляжаць і на поўначы Барысаўскага пав., у ваколіцах Бярэзінскага канала; лічаць, што й тамака знаходзілася лядавіковае возера.

Наагул краіна зьяўляецца аднэю з найбольш лясістых у Беларусі. Трэба лічыць, што каля 40 % яе прастору пакрыта лясамі. У мяшаных лясох тут пераважае ёлка; граб спатыкаецца толькі на паўдні. Наагул на паўдні краіны, у вадазборніку Сьвіслачы і Птыча, шмат чистых лістовых лясоў з ліпы і дубу. На пяскох-жа і тут усюды хвойка.

Краіна мае рэдкае на-
сялённе; з усіх ба-
коў, апрача паўдня, аб-
кружваюць яе краіны
значна гусыцей засёле-
нныя, больш расыярблё-
нныя і земляробскія. Нель-
га сказаць, аднак, каб і тут
гаспадарка стала
дрэнна. Насяленне вядзé й тут яшчэ досіць культурную
гаспадарку, — прыкл., ужывае шмат штучных гнаёў, гарэ —
найбольш плугамі. Сеюць тут шмат ячмёню й бульбы, а таксама
кармовых траваў. Дый натуральных сенажаціў тут хватает. Усё
гэта, асабліва ў сувязі з выгоднымі шляхамі, якія абслужуюць
значную частку краіны, моцна дапамагае развіцію гадоўлі
скаціны.

Рыс. 117. Даўнёшыя тыпсы
сялян з Барысаўшчыны
(канéц XVIII в.).

Буйная прамысловасць у краіне слаба разьвітая. Аднак у Барысаве пакрысé вырастает досіць значны прамысловы цэнтр. Палажэнные на судаходнай рацэ пры перасячэнні яе вялікаю чыгункаю шмат гэтаму дапамагае. Па вёсках-жа краіны шмат бравароў і пільняў. У розных мяйсцох шмат таксама смалярнаў і тэрпэтынных заводаў. Мощна разьвітая тут, як і трэба было спадзявацца, усё віды лясных промыслаў: і рубка, і возка, і сплаў. Вывозіца адгэтуль надта многа лесу, да таго ж найлепшага сорту (найлепшы мачтавы лес — з ваколіцаў Халопеніч, у Барысаўскім пав.). Вывозіца гэтаксама шмат смалы, скіпідару, дзёгню і інш. лясных тавараў. Гэтыя тавары йдуць убольшасці на Украіну, але таксама, па Бярэзінскім

Рыс. 118. Вясковая вуліца ў Барысаўскім Палесі.

канале і па чыгунках, у Рыгу ды ў Заход. Эўропу. Шмат дрэва йдзé ў Менск. У некаторых мяйсцовасцях насяленыне гэтак занятае ляснымі зарабаткамі, што закідае гаспадарку й жывіцца прывозным хлебам. Гэта, аднак, — вынікткі. Наагул краіне свайго хлеба хапае, а пэўныя яе часыці навет вывозяць хлеб на старану.

Хатнія рамёслы асабліва пашыраныя ў Ігуменскім пав. Пераважаюць тут вырабы з дрэва. Так, у районе лістовых лясоў шмат сялян займаецца драньнём лыка, вырабам рагожаў, палазоў, дугаў, лапцяў, кашоў ды іншых рэчаў з ясені, дуба, асіны й ліпы. Шмат дзе займаюцца бандаркаю. У Барысаўскім пав. ля Смалявічаў паляць вапну. У іншых мяйсцох — робяць

цэглу, вараць мыла, займаюцца гарбарствам, ганчаркаю і г.д. Мяйсцамі пачынаюць капаць торф, якога тут ёсьць шмат; даўней разраблялі й балотную руду. Ёсьць тут нéкалькі мінеральных крываў; з іх Лагойскія — былі нейкі час, навет эксплóатаваліся: там быў зроблены невялічкі курорт, цяпер закінуты.

З гістарычнага і экономічнага боку большая часыць краіны вельмі цéсна звязаная з Менскам. Густа рассяеянія мястечкі вядуць бойкі гандаль таварамі менскіх гуртаўнікоў. Галоўным рынкам для збыту таксама зьяўляецца Менск. Туды вядуць і чыгункі, перасякаючыя краіну. Толькі ўсходняя, палеская паласа краіны звязана беспасярэдна з Бярэзінскім вадзянымі шляхамі, і ўплывы Менску тут ужо крыху менш адчуваюцца.

Важнейшая мяйсцовасць. Найбольшае места краіны — Барысаў, з 20 тыс. жыхараў. Ляжыць ён на левым беразе Бярэзіны, на якой мае пароходную прыстань, і пры чыгунцы. Барысаў вядзé досіць жывы гандаль лесам, смалою, дзёгцем, найбольш з Украінаю. Хвабрычная прамысловасць разьвітая. Ёсьць дзве вялікіх хаварыкі сярнічак, б пільняў, шкляная гута, палерня, картонная хвабрыка і дзесяткі два дробных заводоў. Лік работнікаў даходзіць да 1700 чал.

Барысаў належыць да старых мэстаў; яго пабудаваў у XII в. полацкі князь Барыс Усяславіч. На востраве сярод Бярэзіны быў даўней замак, якога расéйцы абларнулі ў вастрог. Са старых будынкаў ёсьць цікавы касцёл, пабудаваны ў XVII вёку. На правым беразе ракі на ўзгор'ях высяцца акопы, зробленыя ў часе расéйска-францускай вайны 1812 г. Барысаў іграў у часе гэтай вайны значную ролю. Недалёка ад яго была нещасцілавая пераправа цераз Бярэзіну Наполеонавых арміяў.

На захад ад Барысава у гарыстай і лясістай мяйсцовасці над р. Гайнаю ляжыць старасьвецкае мястечка Лагойск. Быў тут даўней вялікі замак, навакола якога быў на цэлую мілю па раскіданыя мénшыя замкі. Цяпер ад замкаў пазастаўваліся толькі руіны, пазарастаўшыя лесам. Лагойскі двор належыў да Тышкевічаў, адзін з якіх быў вучоным архэолёгам; ён шмат папрацаў над памяткамі мінуўшчыны Беларусі. Тышкевічы сабралі цэнны архіў і музэй і залажылі хвабрыкі ткацкую й зялёзную. Цяпер Лагойск невялікае мястечка з досіць разьвітым гандлем. У ваколіцах Лагойску ёсьць нéкалькі сérных і зялёзістых крываў, якія ў мінулым вёку славіліся сваімі лячэбнымі прымéтамі, а цяпер аб іх забыліся.

Ніжэй Барысава ёсьць на Бярэзіне прыстань Чарняўка і пры ёй невялікае, але прамысловое мястечка, вядомае з сваіх ганчарскіх вырабаў. Недалёка ад яго ёсьць зялёзныя хвабрыкі Радзівіла, якія працавалі на балотнай рудзé. Цяпер яны нячынныя.

На поўначы Барысаўскага пав., на мяжы яго з Дзісненскім, знаходзіцца невялікі, глухі гарадок Докшыцы, з 5 тыс. жыхараў.

Барысаўскі павéт р. Бярэзінаю дзéліца на дзвéроўнія часыці. На заход ад Бярэзіны — Мéнскае ў́згор'е, грунты супiшчаны і, хаця лясоў шмат, але ўсё-ж мéнш, чым у ўсходній часыці, дзе цiгнуща, асабліва ўздоўж вярхфуя Бярэзіны, аграмадныя пушчы, на пiшчаных грунтох. Праўда, і на ўсход ад Бярэзіны падымающа (каля Халопеніч) канцы Дняпроўскага ў́згор'я, але яно тут займае нязначны куток. Даўней Барысаўскі пав. лічыўся адным з найбагацейшых у Беларусі.

Ігуме́ньскі павéт ляжыць шырокім паясом, працягнутым ад Нёмна аж за Бярэзіну. Прывода яго на гэтym вялікім прасторы няроўная. Паўночна-заходняя часыць ляжыць на ўраджайной зямлі, лясоў мае мала, а насяленыне густое. Паўднёвая часыць, над Птычом, ляжыць найбольш на пяскох і пакрытая хваёвымі барамі і чаротавымі балотамі — такім самым, як і ў суседній Палескай нізіне. Рэшта павету ляжыць на пiшчаных і супiшчаных грунтох, мае шмат лясоў, хвойных і лістовых.

Хвabryчная прамысловасць у павéце, апрача бравароў і пiльняў, разьвіта слаба. Даўней, аднак, было тут нéкалькі суконных хвabryкаў — у Раванічах, Сымілавічах і Бярэзіні.

З мястечкам, апрач паветавага мястэчка Ігуме́ні (з 5 тыс. жыхараў), які ляжыць у глухой мясцівасці сярод аграмадных лясоў і мае вéльмі малое эканомічнае значэнне, трэба сказаць аб мястечку Бярэзіні. Ляжыць яно над р. Бярэзінаю, у цэнтры аграмаднага палескага раёну. Мае паразодную прыстань і вядé значны гандаль дрэвам і смалою. У ваколіцах ёсьць вапéльні. Люднасць каля 4 тыс. чал.

У заходній часыці павету ляжыць рад дробных мястечак, як Вузда, Дукора, Пухавічы, Пясо́чнае і г.д. Кожна з іх мае сваю, часта вéльмі цiкавую, гістарычную мiнuшчыну, а цяпер зьяўляецца гандлёвым пунктам. Спамiж іх выдзяляюцца Сымілавічы — невялікае, але прамысловое і гандлёвае мястечка, што ляжыць за 5 мiль ад Мёнску. Тут ёсьць нéкалькі гарбарняў, дзе найбольш працуюць татары, якіх у мястечку шмат.

Сярод Ігуме́ньскіх і Барысаўскіх пушчай шмат захавалася рэлігійных лягéндаў аб асобных мясцівасцях, звязаных найбольш з абразамі Багародзіцы. У такія мéйсы, гэтак званыя прошчи, у пэўныя дні, найбольш у маладзіковыя і наядзёлі, зъбираюцца багамольцы з усяе ваколіцы, а часта і здалёку. З такіх прошчай выдзяляецца Мар'іна Горка — на паўдні ад Ігумена. Была тут даўней, мусіць, паганская сьвятыня. Лягéнда кажа, што нéхта ахвяраваўся пабудаваць капліцу, пабачыўшы ў сyne Матку Божую, і, выздаравeўшы, пабудаваў. У гэтай капліцы аказаўся цудоўны вобраз, які не гарэў пры пажарах і шмат каго ўздараўляў. З часам гэты вобраз стаў далёка вядомы. Кожную маладзіковую нядзéлю атпраўляеца тут служба Божая.

У Мар'інай Горцы істнue сярэдняя сельска-гаспадарская школа.

IV. Наднёманская краіна (Горадзеншчына).

Да Наднёманскай краіны мы адносім тыя павёты, што ляжаць уздоўж сярэдняга бéгу Нёмна і яго прытокаў, Горадзенскі, Сакольскі, Ваўкавыскі, Пружанскі і Слонімскі павёты Горадзенскае губэрні, Лідзкі павёт Віленскае губ. і беларускую частку Сувальскае губэрні (Аўгустоўскі павёт і часыці іншых). Шмат падобнасці з імі маюць і ляжачыя далéй на заход паветы. Падалясь ся; але іх мы, аднак, будзем разглядаць як асобную краіну.

Як і ў вышэйапісаных Полацкай і Віленской краінах, вялікая рака, у даным выпадку Нёман, звязуе павёты Горадзеншчыны ў адну прыродную, эканомічную і асабліва гістарычную суцэльнасць. Апроч таго, для Наднёманскай краіны характэрны: высока гушчыня насасленія, з паміж якога значны % заняты ў прамысловасці, мяккі клімат і, дзякуючы гэтаму, багатая расьліннасць, грунты досіць лёгкія, але ўраджайні, досіць высокая гаспадарская культура.

Горадзеншчына мае выгляд лагчыны, на днё якое, пасярод краіны, цячэ Нёман. Ад Нёмна і на паўдні, і на поўнач мясцівасць робіцца вышэйшаю. На поўначы падысподніе морэны. Досіць значная яé высачыня прымушае Нёман рабіць вялікую дугу ад Наваградку да Горадні. На паўдні ад Нёмна разълягліся невялікія і навысокія ў́згор'я Ваўкавыскіе і Горадзенскіе, разъдзяляючы вадазборнікі Нёмна і Віслы. Нёман і яго прытокі выкануюць сабе ў гэтых ўзгор'ях глыбокія даліны з досіць стромкімі спадамі. Але наагул у краіне пераважаюць раўнінныя краявіды. Асабліва гэта трэба сказаць аб Лідчыне. Там толькі лядавіковыя даліны прыточкаў Нёмна ствараюць пэўныя няроўнасці грунту.

На заходзе краіны ляжыць шырокая пiшчаная і балоцістая даліна р. Бабра, якая пераходзіць навет праз вададзéл і даходзіць далінаю Чорнае Ганжы да самага Нёмна. У часах лядавіковых гэтаю далінаю плыла вялікая лядавіковая рака, уліваючы сваё воды ў Віслу праз Нарву і Буг. Цяпер старым съледам лядавікове ракі плывиць успомненая рэкі: Бабёр і Чорная Ганжа, ды правéдзены Аўгустоўскі канал. Уздоўж Чорнае Ганжы пiшчаная раўніна робіцца гэткаю шырокою, што прыходзіцца думаць, што тут было навет цэлае лядавіковое возера. Возера гэтае абымала, мусіць, вялізныя прасторы і на правым беразе Нёмна, дзе гэтаксама ляжыць пiшчаная раўніна, занятая Горадзенскай пушчай. На левым-же беразе на пяскох разъляглася Аўгустоўская пушча. На паўночны заход ад яé падымаецца высокое Сувальскае ў́згор'e.

Узгор'і Горадзенскае і Ваўкавысkaе, пакрытыя наагул досіць ураджайнымі грунтамі, на паўдні пераходзяць у пяшчаныя супяшчаныя раёніны Падлясься. На ўсходзе краіны ў Слонімскім пав., за р. Шчараю ляжыць значная частка Наваградзкаага ўзгор'я, якое тут даходзіць значнае высачыні (ля в. Тарасаўцы — 132 саж.). Затое паўднёвая частка Слонімскага пав. мае ўжо чистапалескі харктар і нічым ня розніца ад суседняга з ёю паўночнага Палесся.

Клімат Наднёманскага краіны цяплемішы й мягчайши, чымся ўсіх папярэдніх, што зусім зразумеа. Наднёманскага краіна моцна пасунута на паўдня ѹ заход, калі прыраўнаваць яе навет да Менскага, або Віленскага краінаў. Зіма тут бывае мягкая, сънег у адлігу часта зыходзіць. Затое ўлетку ѹдзё больш дажджоў, неба пахмурнёшае. Сярэдняя гадавая тэмпература калія $+6,5^{\circ}$. Блізкасць мора моцна ўплывае на клімат гэтага краіны. (Ад Аўгустова да мора — 170 вёр.) Асабліваю вільготнасцю паветра адзначаюцца лядавіковыя даліны. Над імі ѹ лётнія ночы заўсёды блізка стаяць туманы.

Грунты краіны ѹ большасці — лёгкія, супяшчаныя, досіць ураджайныя. Паміж супяскамі, на больш павышаных мяйсцавасцях, ляжаць астравамі цяжэйшыя суглінкі, гэтак званыя пшанічныя землі. Але затое спатыкаецца досіць многа й зусім бедных пяшчаных грунтоў. Найбольш іх у Слонімскім пав., на правым беразе Шчары, а таксама ля Нёмна ѹ Горадзенскім пав. (правы бераг) і ѹ Аўгустоўскім (левы бераг). Хаця большая частка гэтых пяскоў ляжыць пад лясамі, але шмат ужо лясоў парасцяярэблівана. Не заўсёды ўмёу, аднак, гаспадар скарыстаць з пяшчанага грунту; часта вέцер раздзымухвае палёткі ѹ робіць на іх мейсцы съвёта-жоўтую пяшчаную пустыню-видму. Пакрысé пясок перасоўвецца ѹ далёй, засыпаючы сабою ѹраджайнае поле і навет сялібы.

Сярэдзіна Наднёманскага краіны мае мала лясоў; часта спатыкаюцца зусім бязлесныя мяйсцавасці, дзе на дзесяткі вёрст наўкола няма лесу. Затое ўдоўж межаў краіны цягнуцца вялікія лясы — пушчы. Паўночныя наднёманскія пяскі займаюць пушчы Горадзенская і Аўгустоўская. З усходу ѹдзець дубовыя Дакудаўскія лясы, ля Нёмна, і цэлы лясны паяс ўдоўж пяшчанага правага берагу Шчары (Ліпічанская пушча). Урэшце на паўднёвых адхонаватых спадах Ваўкавыскага ўзгор'я ляжыць сланая Белавежская пушча.

У лясох Горадзеншчыны расьцё ўжо шмат ліставога дрэва, часта спатыкаюцца ѹ цэлыя ліставыя лясы, напр., дубнякі. Шмат тут ёсьць грыбоў, ягад. Водзіцца ѹ пушчах яшчэ шмат і ўсялякае звярыны, навет і рэдкае. Гэтым асабліва славіцца Белавежская пушча.

Вазераў у краіне мала. Толькі ѹ Горадзенскай пушчы, як съяды краявіду суседніх морэнных краінаў, ляжаць вялікія

выцягнутыя вазёры, прыкл., воз. Белае*), ды яшчэ ѹ даліне Нёмна спатыкаюцца невялікія вазяркі — астаткі старых рэчышчаў. На паўднёвым усходзе, у Слонімскім і Пружанскім паветах, ляжаць абшырныя балоты, праўда, ужо моцна падсушаныя. Частка іх улетку косіцца. Сенажація ѹ наагул ўздоўж рэкаў краіны ёсьць шмат, асабліва ѹ Слонімскім і Пружанскім пав.; гэта дазваляе трывалыя больш скаціны.

Гаспадарка ѹ Наднёманскай краіне стаіць высака і да таго-ж ня толькі ѹ дварох, а і па вёсках. На лёгкіх грунтох, якіх у краіне найбольш, дзе дауней сеялі толькі авёс ды грэчку, ды яшчэ каноплі, цяпёр садзяць вельмі шмат бульбы, сёюць канюшыны, сарадзелі і інш. Сёюць таксама і ячмень, і грэчку, прычым грэчкі тут сёюць больш, чымся ѹ суседніх краінах. Гадуюць заводскую скацину: коней, съвінні. Разводзяць значныя сады ѹ гароды; сёюць, між іншым, шмат табакі.

Як мы ведаем, цераз краіну праходзіць апрача Нёмна яшчэ Шчара, злучаная з Прыпяцю Агінскім каналам. Гэтыя вадзяныя дарогі, калі-б былі добра выкарыстаныя, маглі-б моцна падняць экономічнае жыццё краю. Цяпёр яны служаць найбольш для сплаву лесу, даючы зарабатак насяленню, асабліва ѹ Пружанскім і Слонімскім паветах.

Беларускае насяленне Горадзеншчыны ўжывае найбольш паўднёвае гаворкі (сакуны); на заходзе краіны ѹ мове беларусаў сустракаюцца полёнізмы. Істнуюць і пераходныя беларуска-мазурскія, гаворкі (суседнія з беларусамі польская гаворка — мазурская), гаворкі але займаюць яны дужа малы прастор. Наагул беларуска-польская этнографічная мяжа тут, гэтаксама, як і ѹ суседнім Сяляне Горадзеншчыны апошняя часы адзначаліся сваёю культурнасцю, імкненіем да навукі і съвёдамасцю.

* У памяці людзкай тут яшчэ перахаваўся выпадак, калі адно з вазёраў гэтага тыпу (воз. Салаты), якое ляжала значна вышэй роўня вады ў Нёмне, за адну ночь у 1841 г. пракапала сабе канал да р. Ротнічанкі (прыток Нёмне) і зышло ўсе праз яе ѹ Нёмнан.

Рыс. 119. Тыпы беларускіх сялян з Сакольскага пав. (канца XIX в.).

Вайна зрабіла наячысьмёную шкоду гэтай краіне. Больш падавіны насялённыя было выгнана расейскімі ўладамі ў бежанства; толькі малая частка гэтых людзей вярнулася на родныя пажарышчы. Дзеля гэтага ў даным часе краіна мае моцна зреджанае насялённне.

На ўсей краіне разыпана шмат дробных мястэчак, насёленых найбольш жыдамі. У мястэчках звычайна шмат рамесніку, а ў некаторых вырастаюць і хвабрыкі, як, прыкладам, у мяст. Крыніцах. З прамысловага боку Наднёманская краіна досіць разывітая. Найбольшы прамысловы цэнтр — Горадня. Моцна ѯдзé ў гару і Слонім. Хатнія рамёслы ў краіне пашыраныя. Асабліва добра стаіць усюдых ткацтва.

Апроч вадзянных дарог краіна досіць багатая на чыгункі і асабліва на шосы. Краіну перасякаюць 7 чыгунковых лініяў і шмат шосаў. Ёсьць 5 вузлавых станцыяў: Горадня, Ваўкавыск, Ліда, Масты і Гайнаўка. З Горадні разыходзяцца чыгункі ў 4 кірунках, а шосы ў 5-х.

Важнейшыя мяйсцоўасці.

На высокім правым беразе Нёмана, пры ўтоку р. Гараднічанкі разъльгёться паміж лясістых глыбокіх яроў стary Гарадзен, або, як яго часцей цяпер называюць, Горадня (рыс. 120). Гэта адно з цікавейших і харащэйших беларускіх мэстаў, астрэвок старое эўропейскае цывілізацыі сярод наднёманскіх пушчаў.

Горадня ляжыць як раз у tym мэйсцы, дзе Нёман, найбліжэй падыйшоўшы да рак систэму Віслы (Бабёр) і вялікіх мазурскіх вазёраў, што ляжаць у Пруссіі, на найбліжэйшай дарозе да мора, крута заварочваеца і цячэ ўжо далей на поўнач у краіны літоўскія.

Мяйсцоўасць з такім добрым географічным палажэннем была, пэўне-ж, заселена яшчэ ў самыя далёкія дагістарычныя часы. Гісторыя-ж застае тут дрыгвічоў, якія, прыплыўшы па Нёману ѹ Шчары, занялі гэты важны пункт і ўсю яго ваколіцу. На беразе Нёмана пабудавалі яны замак Горадзен (абгароджаны сцяною) і адгэтуль пачалі рассыляцца далей па Бабру і ўніз па Нёману сярод дзікіх, бязлюдных пушчаў, што ляжалі ўздоўж гэтых ракаў, аж пакуль не дайшлі да літоўскіх сялібаў на поўначы ў заходзе.

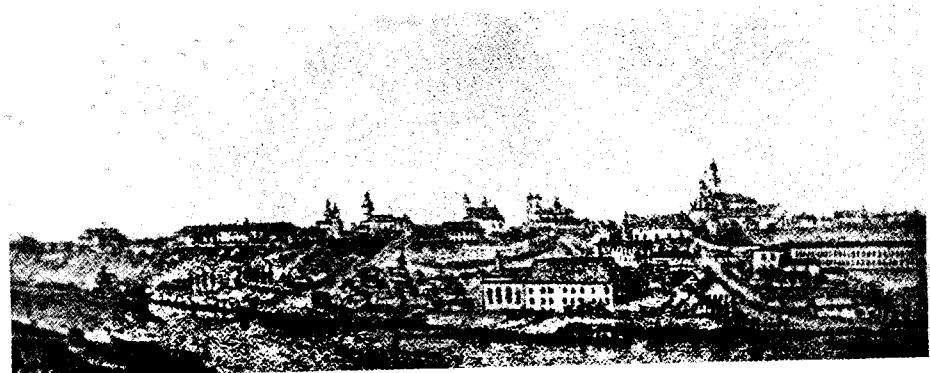
Ніжэй Горадні над Нёманам відны ѹ дагэтуль яшчэ руіны старога беларускага замку Лішкава; тут, мусіць, і затрымалася далейшае рассыялённне дрыгвічоў, бо далей ляжаць ужо літоўскія вёскі.

З часам Горадзенскі замак быў яшчэ больш умацаваны, а каля яго вырасла вялікае ѹ багатае мэста, мэўшае шырокія гандлёвые зносіны. Яго разывіццю, аднак, моцна перашкаджали напады чужынцоў на гэты, далёка на заход высунуты клін

Беларускае зямлі. Праз XII і XIII вякі мэста нéкалькі разоў забіралі, палілі і грабавалі рыцары-крыжакі, палякі, ўкраінцы, татары. Беларускія горадзенскія князі ѹ выгадаванае ў бітвах насялённне моцна барапілі роднага мэста.

У XIII в. Горадня апынулася пад літоўскімі князяmi. Вялікія князі літоўскія вельмі любілі Горадню, часта ѹ падоўгу тут жылі. Так сама паслья ўпадабалаася Горадня каралём польскім. Апроч свайго хараства была яна з вялікіх беларускіх мэстаў найбліжэйшим да Польшчы. Найбольш у Горадні жыў кароль польскі Стэфан Баторы. Ён-жа пабудаваў тут каменны замак, які ѹстнует і да нашых часоў (Стары замак).

Пазынёй Горадню зрабілі з эймовым мэстам і кожын па чародзе трэці сойм адбываўся тут у сумысьле на тое пабудаваных палацах. Тут былі каралеўскія канцяляры, а ѹ

Рыс. 120. Горадня ў 1880 г.
(Від з-за Нёмана).

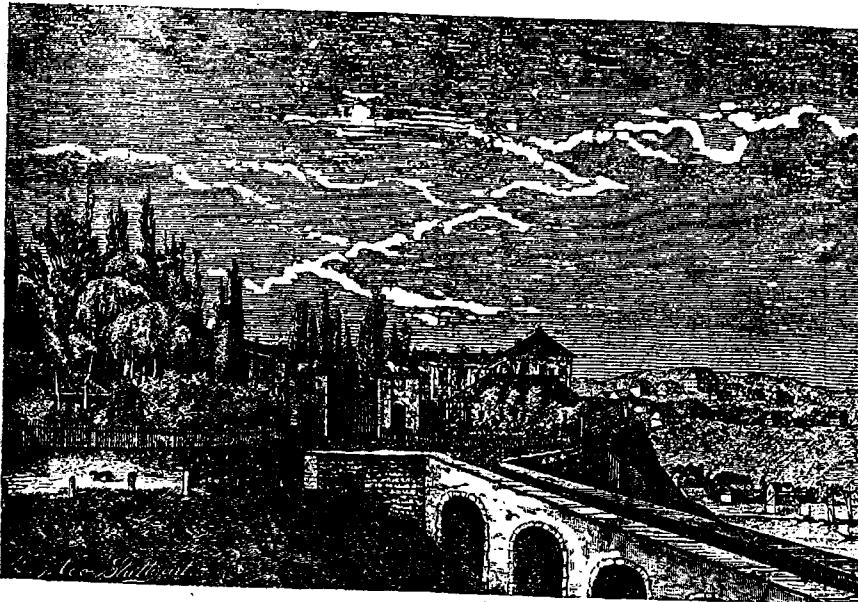
канцы XVIII в. сюды пераведзены быў Галоўны Трыбунал (суд) і Грашавая Камісія (міністэрства фінансаў). У Горадні-ж адбыўся вядомы «нёмы сойм», які згодзіўся аддаць большую часць Беларусі маскоўцам, падпісаны быў акт аб другім падзеле Польшчы ў 1793 годзе і тут-же, яшчэ цераз два гады, апошні кароль польскі зрокся свайго каралеўскага пасаду, дый з Горадні-ж выехаў ён на заўсёднае жыццё ў Пецярбург.

З старых будынкаў (а ёсьць іх у Горадні даволі) асаблівае ўвагі варты Барыса Глебская царква, што заходзіцца ў Каложы (прадмэсьце Горадні за р. Гараднічанкаю, проці замку (рыс. 122)). Царква гэтая стаіць ля самага бéraгу Нёмана, і дзеля таго частка яе сцёнаў разам з бéraрам абавалілася. Царква будавана ў бізантыйскім стылю; яе сцены маюць у сярэдзіне ўмураваныя гаршкі — галасы

нікі для лéшага гуку сыпёваў. Зьвéрху над гэтай цэннай памяткай старасьвéцкага беларускага будаўніцтва зроблены дзераўляная павéц.

З касыцёлаў на найбольшую ўвагу па свайму харастув заслугуе Фарны (даунéй езуїцкі) касыцёл, будаваны ў XVI вéку. У капліцы пры гэтым касыцёле ёсьць цудоўны абрэз Багародзіцы; на съёнах гэтае-ж капліцы зъмешчаны старыя абрэзы цудаў Багародзіцы, на якіх мы можам пабачыць, між іншым, старасьвéцкія беларускія вопраткі, павозкі і г.д.

Ёсьць яшчэ нéкалькі старых касыцёлаў і цэркви, прыклады манастыры Бэрнардынаў, які пабудаваны яшчэ ў XV вéку. У мурох Барысаглéбскага манастыру зъмяшчаецца адна з першых і лéпшых беларускіх школак.

Рыс. 121. Горадня. Новы замак і мост да Старога замку.

Асабліве ўлагі варт таксама Стары замак Горадзенскі, пабудаваны ў часы Баторыя, у XVI в. Стаіць ён у вясёлым мéйсцы на высокім беразе Нёмана пры самым утоку р. Гараднічанкі, а ад мяста ён аддзéлены глыбокім ровам, цераз які перакінуты стары камéнны мост. Стромкія спады гары паабрасталі густым хмызьняком, а ўнізе плыўе стары Нёман. Зьвéрху-ж, з замку адкрываюцца цудоўныя віды ў далечыню на пышчаныя берагі Нёмана і надбярэжныя хваёвыя бары.

У канцы XVIII вéку Горадня з культурнага і прамысловага боку стала адным з першых мястэй у Беларусі. Падскарбі

літоўскі (міністар фінансаў) Антоні Тызенгаўз залаўжы тут вэтэрынарную і мэдыцынскую, каморніцкую і архітэктурную школы, бібліятэку, батанічны сад, кадэцкі корпус, тэатр, балет і аркестр, друкарню і славалітню (дзе робяць друкарскія шрыфты) і выдаваў газэту. Зьбіраўся пабудаваць астрономічную обсерваторыю і ўвесь час меў на думцы, каб залажыць у Горадні Акадэмію Навукаў.

Вéльмі многа зрабіў Тызенгаўз і ў справе экономічнай. Апроч усякіх палéшанняў у гаспадарцы каралéўскіх маєтнасцяў, якімі ён загадваў, апроч правядéння дарогаў, асушэння балотаў, пракапання Каралéўскага канала, ён залажыў у Горадні, галоўным чынам у яé прадме́сьці Гарадніцы, паложанай на правым беразе р. Гараднічанкі, і ў Ласосине — за Нёманам, каля 15 кіламетраў: палатняную, якая па сваім вырабам была нягоршая ад вядомых галяндзкіх

Рыс. 122. Руіны Каложскага царквы.

хвабрыкаў, суконную, шаўковых вырабаў, аксамітаў, хвабрыку мэталёвых вырабаў, карэтную і інш. Больш 3000 чал. працавала на гэтих хвабрыках. Аднаё толькі вышэйшае адміністрацыі (выпісаная з заграніцы) было каля 70 чалавéк. Паадкрываныя былі хвабрычныя крамы па ўсім краі. А ў Горадні заложаны быў банк і гандлёвая кантора, якая зносілася з загранічнымі фирмамі.

Тызенгаўз хацéў зрабіць Беларусь адразу прамысловым краем. Але яго хутка скінулі з пасады, дзякуючы прыдворнай інтрызе; без яго ж і школы, і хвабрыкі хутка паразваліўся. Толькі аб балéту і аркестры кароль паклапаціўся і забраў іх у Варшаву.

Аднак і цяпéр Горадня ёсьць адным з найбольш прамысловых местаў у Беларусі. Асабліва варты ўлагі тут вялізар-

ныя табачныя хвабрыкі; ёсьць, апрача того, хвабрыкі гільзы, мылаварныя, бравары, цагельні і г.д. Работнікаў больш 3 тыс. чалавек; шмат ёсьць рамесынікаў. Разьвітае горадніцтва, асабліва разводка табакі. На Нёмне — значная прыстань, адпраўляе лес і збожжа; дауней шмат адпраўляла пянькі. Апроч таго, шмат чыгунак і шосаў, якія злучаюць Горадню з Вільню, Беластокам, Варшаваю ды іншымі мэстамі. Улётку вялікі кірмаш. Наагул гандаль Горадні значны, але куды меншы, чымся яму трэба было быць пры такім дагодным географічным палажэнні гэтага мэста. Жыхараў перад вайною ў Горадні было каля 70 тыс.

Горадзенскі павет Нёмнам дзеліцца на дзве часткі, мала адна да аднае падобныя. Паўночная мае пяшчаныя грунты і ў большай часці занята лясамі Горадзенскае пушчы (займае каля 97 тыс. дзес.). На ўсходзе пушчы шмат глыбокіх тарфянных балотаў і вялікія вазёры — Белае, Задубенскае і інш. Вазёры гэтая злучаны каналам (Тызенгаўзенскім) з прытокам Нёмна р. Пыром; па канале йдзé сплаў дрэва з пушчы. Паўднёвая частка Горадзенскага пав. пакрытая больш цяжкімі, ураджайнімі грунтамі, узгорковатая (Горадзенскае ўзгор'е), гусыцей заселеная і блізка што бязлесная.

На поўнач ад Горадні, над Нёмнам, ляжаць Друзгёнікі. Сюды зъяджаюцца штогод дзесяткі тысяч хворых на лячэныне друзгёніцкімі водамі (брому-іодовымі) і на супачынак сярод цудоўнае прыроды гэтае мяйсцавасць. Гэты адзіны добра выкарыстыны наш курорт сваёю славаю абавязаны д-ру I. Пілецкаму, які яго арганізаваў у 30-х гадох мінулага вёку. Друзгёнікі ляжаць пры этнографічнай мяжы паміж ліцьвінамі і беларусамі.

Масты — на ўсход ад Горадні, значная прыстань на Нёмне з складамі для ссыпкі збожжа. Ад Маствоў разыходзяцца чыгункі ў 3-х кірунках — на Горадню, Ліду і Ваўкавыск. Паміж Mastami і Горадняю ляжыць фалів. **Мілкоўшчына**, дзе радзілася Эліза Ожешкавая, якая гэтак хораша апісала Наднёманскі край і тамашніх людзей.

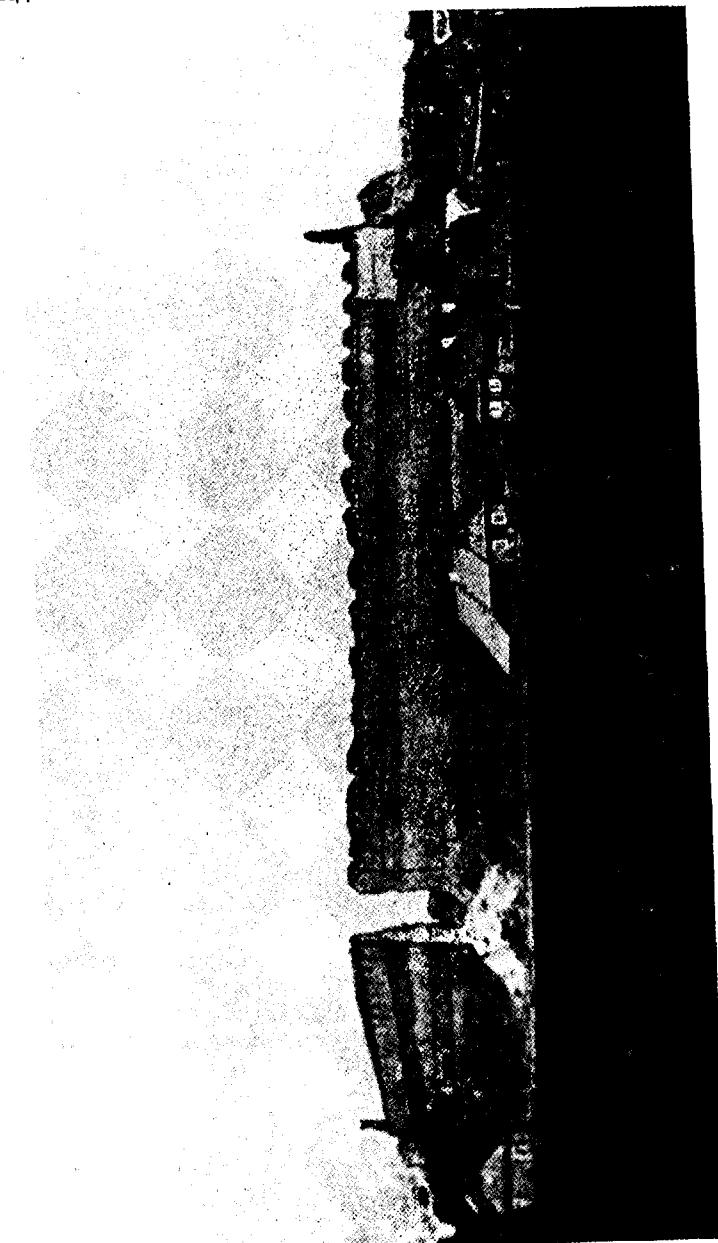
На паўдні ад Горадні ляжыць значнае мястечка Крынкі, у якім ёсьць некалькі вялікіх гарбарняў.

Ліда — невялікае старое мэста, на вузьлі дзвёх чыгунак. Насяленыя каля 11 тыс. чал. Некалькі дробных хвабрык з 500 работнікамі. Гандаль досіць значны — сказінаю, сывіннямі і коньмі і наагул прадуктамі гаспадаркі. Ёсьць тут руіны вялізарнага замку, пабудаванага яшчэ Гедымінам. Руіны гэтая досіць добра перахаваліся (рыс. 123).

Эйшышкі — старое беларускае мястечка з вялізарным гарадзішчам і $2\frac{1}{2}$ тыс. насяленыя. Дауней называлася Востравам, а ліцьвіны, заваяваўшы яго ў XIII в., зъмянілі назоў. Мястечка вядзé бойкі гандаль сказінаю і сывіннямі. З ваколіцаў шмат выяжджаюць у Амерыку. **Жалудок**, невялікае мястечка, славіцца

свайм конским кірмашом. Тут пахаваны адзін з віднейших экономічных дзέячаў Беларусі Антон Тызенгаўз.

Лідзкі павет заняты плоскім узвышшшом, перасечаным лядавіковымі далінамі, па дні якіх плавуць прытокі Нёмна і

Рыс. 123. Ліда. Руіны Старасьвіцкага замку.

якое ступняёва зыніжаеца ў кірунку да Нёмна. Грунты масарабліва ў паўднёвай часці, ураджайныя. Насяленыне тут жыве густа, як ні ў адным з паветаў даунейшае Віленскага губэрні. На поўначы павету, за Эйшышкамі, беларусы жывуць перамяшаўшыся з літвінамі.

Слонім (рыс. 27), над р. Шчараю, — старое беларускае мястэчка. Найбольшы яго росквіт быў у XVIII вёку, калі тут была рэзідэнцыя важнага магната, князя Агінскага (каторы за свой кошт пракапаў Агінскі канал). Тады Слонім моцна вырас.

Рыс. 124. Жыровіцы.

Пасъля ён крыху падупаў, а цяпер з правядзенем чыгункі ў шосаў на Берасьце, Беласток і Баранавічы йзноў пачаў шыбка разъвіацца. Цяпер у ім насяленыня больш за 20 тыс. Ёсьць прыстань, якая адпраўляе шмат лесу ў зборжжа ў Прусію. Ёсьць суконная хвабрыка і нéкалькі заводаў. Татары, якіх тут досіць многа жыве, займаюцца гародніцтвам, разводзяць, між іншым, вёльмі добрую цыбулю.

За 10 вёрст ад Слоніма над Шчараю знаходзіцца м. Жыровіцы (рыс. 124). У XV вёку тут у лясной нётры, на ігрушы пастухі знайшлі абрауз Багародзіцы, які праславіўся пасъля на ўсю Беларусь. Быў пабудаваны манастырь, акружаны

высокаю камённаю сцяною, а каля яго вырасла мястэчка. І да цяперашніх часоў сюды зыходзяцца тысячи багамольцаў з суседніх паветаў.

На поўнач ад Слоніма, недалёка ад Нёмна, ў гарыстай мяйсцоўасыці ляжыць прамысловое мястэчка **Дзяятлава**. Тутэйшыя рамеснікі вырабляюць найлепшы паркёт. Мястэчка наагул тарговае і багатае. Насяленыня каля 5 тыс. чал.

У заходніяй часці Слонімскага пав. ёсьць два мястэчкі: **Дзярэчын** і **Ражана**, ў якіх дауней жылі магнаты Сапегі з сваім казачна-пышным двором. Уперад рэзідэнцыя Сапегаў была ў Ражане, але пасъля Сапегі залажылі там нéкалькі хвабрыкаў, з якіх суконная існуе і дагэтуль, а самі перабраліся ў Дзярэчын, дзе ў прыгожай мяйсцоўасыці пабудавалі раскошны палац, якога называлі **Малым Вэрсалем**. Дзярэчын славіцца сваймі садамі, адкуль выйшаў вядомы беларускі сорт ігрушаў **сапяжанкі**. У мястэчку ёсьць гарбарня; спаміж жыхараў шмат ёсьць муляроў і каменяроў. У дв. **Азярніцы** была нéйкі час перад вайною нíжэйшая гаспадарская школа. У **Марачоўшчыне**, невялікім фаліварку каля мястэчка Косава, радзіўся Тадэуш Касцюшка, слáунéшы начальнік польскага войска.

Рака Шчара дзéліць Слонімскі павет на дзве розных часці. На ўсходзе мяйсцоўасыць надзвычайна гарыстая, з харошымі відамі, за якія яе называюць **Слонімскай Швайцарыяй**. Грунты тут найбольш лёгкія, а па р. Шчары — шырачнны паяс пяскоў, пакрытых вялікімі лясамі. Захад Слонімскага павету ляжыць на нíжэйших узгор'ях (**Ваўкавыскае**), мае ураджайныя грунты, густа засёлены. На паўдні павету, за Шчару, ляжаць абшырныя балоты (**Малочава** ды інш.) і лясы, з беднымі грунтамі і рэдкім насяленынем. Гэта ўжо **Палессе**.

Усходняя частка **Пружанскае** павету зьяўляецца таксама пераходнаю да Палесся. Ёсьць у ёй шмат балот і балоцістых сенажацій, зямля, аднак, досіць ураджайная. У гэтай часці павету галоўным эканомічным цэнтрам зьяўляецца **Бяроза Каргуская**, тарговая і прамысловое мястэчка ля чыгункі. З м. **Пружанаў** у 5-х кірунках разыходзяцца шосы. Насяленыня ў гэтym месце каля 10 тыс. чал.

Усю заходнюю частку Пружанскае павету займае найбольшая ў Эўропе **Белавежская пушча**. Прырода яе апісаная ўжо ў агульнай часці (стр. 102—103). Грунты тут лёгкія, пышчаныя і супяшчаныя. Насяленыне, досіць рэдкае, найбольш займаецца ляснымі промысламі. У самы цэнтр пушчы, вёску **Белавежу**, праведзена чыгунка з Бельску.

На краю пушчы ляжыць значнае мястэчка **Шэрашава**.

Ваўкавыск з 10 тыс. насяленыня ляжыць пры крэйкаваныні дзве чыгунак. Старое беларускае мястэчка, заложанае ў X вёку. У яго павёце асабліва вызначаюцца два старасвёцкіх гандлёвых мястэчкі — **Зэльва** і **Свіслач**, з вялікімі кірмашамі, на якія

зъяжджаліся даўнёй з далёкіх навет паветаў. Асабліва вялікірмаш бывае ў Зэльве. Ён цягнеца аж 2 месцы ўлётку. Сывіслачы істнавала беларуская вучыцельская сэмінарыя. Мястечка досіць прамысловое.

У в. **Мастаўляны** радзіўся Каліноўскі, галава паўстаньня проці расейцаў у 1863 г. Быў ён шчырым беларусам.

У **Сакольскім** павеце, апроч самое **Саколкі**, невялікага месца з 5 тыс. жыхараў, ёсьць яшчэ нікалькі гандлёвыя і прамысловыя мястечкі; у **Янове** ёсьць хвабрыка зялёных вырабаў, у **Васількаве**, — які ўжо трэба аднёсці бардзэй да **Беласточчыны**, ёсьць прадзільная хвабрыка. Багатыя гандлёвыя мястечкі **Сухаволя**, **Дуброва**. У апошнім, у касыцёле, ёсьць крыж з надзвычайной па мастацтву свайму разьбою.

У манастыры, ў **Ражаным Стоку**, ёсьць цудоўны абрэз Багародзіцы, дзеля чаго сюды зыходзяцца штогод дзесяткі тысячаў багамольцаў.

Увесь **Сакольскі** павет пакрыты нявысокімі харошымі ўзгоркамі, якія зыніжаюцца ў бок даліны р. Бабра; павёт мае добрую ўраджайнную зямлю. У тутэйшых рэчках шмат рыбы, у некаторых сустракаецца форэль. На паўдні павету ляжыць досіць абшырная **Букштэльская пушча**. Сялянства ў **Сакольскім** павеце заможнае і мае вялікую ахвоту вучыць дзеяцей. За апошнія дзесяткі гадоў шмат выйшла з **Сакольскага** сялянства інтэлігэнцыя — асабліва духаўнікоў.

А ўгустоўскі павет і частка **Сэйнінскага**, якія засёлены беларусамі, займаюць абшырныя лясы, вядомыя пад назовам **Аўгустоўскае пушчы**. У гэтай пушчы ёсьць шмат рэчак і дробных вазёраў. З рэчак найбольшая — р. Чорная Ганжа, якая ўваходзіць у систэму Аўгустоўскага канала. Спаміж балотаў найбольшае — Водучае. Насяленыне тут чыста беларускае, але ёсьць крыху высяленцаў з Польшчы — мазураў, якія займаюцца гонкаю смалы й дзёгцю. Іх называюць буднікамі. Апроч гаспадаркі жыхары тутэйшыя займаюцца рыбалоўствам (рыбы тут шмат) і дабычаю балотнае руды й торфу на паліва. На краі пушчы ў м-ку **Штабіне** ёсьць хвабрыка зялёза й гаспадарскіх прыладаў. Вырабляюць тут таксама жорны для млыноў.

Аўгустоў ляжыць паміж вялікіх двух вазёраў сярод бедных лясістых і пяшчаных ваколіцаў пры Аўгустоўскім канале. Рух на канале малы дзеля малое вады, а яшчэ затым, што побач праведзена чыгунка і ўсё грузы йдуць па ёй. Ад Аўгустова чыгунка йдзеца прац Сувалкі праста ў Нямеччыну.

У паўднёвой частцы Аўгустоўскага павету, каля Горадні, майсцовасць бязълесная і гарыстая (Горадзенскае ўзгор'е), зямля ўраджайная, шмат садоў. Ёсьць тут навет свая асобая парода скатаціны — з у бровая, якое мае кароткія рогі і надта малочная. Каля в. **Лабіна** капаюць тут крэйду, якая ляжыць на глыбака пад зямлёю.

Над Нёмнам, у Сэйнінскім пав., ляжыць в. **Лішкаў** з руінамі старога замку, нéкаласі, яшчэ у XI вéку пабудаванага горадзенскімі беларускімі князямі.

У **Аўгустоўскім** пав. значная частка беларускага насялення ня так даўно перайшла ў каталіцтва і з таго часу пачала моцна польшчыцца; па цемнацé сваёй тамашнія жыхары, мяшаючы нацыянальнасць з рэлігіяю, уважаюць, што яны прынялі «польскую» вéру і, значыць, зрабіліся палякамі. Нацыянальная сывёдамасць пашираецца, аднак, і тут, хоць значна тужэй, чым у суседніх паветах.

НАДБУЖАНСКАЯ КРАІНА (ПАДЛЯСЬСЕ). Тыя самыя прымёты, якімі адзначаецца між краінамі Беларусі Горадзеншчына, яшчэ мацней выяўлены ў суседній з ёю Надбужанскай краіне, да якое належыць паветы **Бельскі**, **Беластоцкі** ды **Берасьцейскі**. Гэта самая заходняя з краін Беларусі; мае наайгусцейшае ў ёй насяленне і нааймачнейшую разьвітая з прамысловага боку. Клімат яе яшчэ мягчэйшы, чым у Горадзеншчыне, расліннасць яшчэ багацейшая. Ляжыць яна ўся ў вадазборніку Бугу, над самай гэтай ракою ды яе прытокамі: Нарвіяй, Нурцом, Бабром, Мухаўцом ды інш., за што мы яе й называем Надбужанскаю краінай. За тое-ж, што краіна ляжыць на самым узмежжы з палякамі (ляхамі), яе яшчэ часта называюць Падлясьсем.

Краіна мае выгляд роўны, пахілены на захад і на паўдня ў бок Бугу й Нарві (Падляская раўніна). Берагі р. Нарві і яе прытока р. Бабра маюць ужо зусім нізінны, балотны харектар. У Бельскім-жа павеце, на вададзёле Бугу й Нарві, майсцовасць крыху больш паднятая, шмат ёсьць і ўзгоркаў, сярод якіх найвышэйшая завуцца **Княжымі гарамі** (на ўсход ад Бельску). Гэтаксама высака паднятая і паўночная частка Берасьцейскага пав. Берагі Бугу тут найбольш стромкія і лясістыя.

Грунты Надбужанскае краіны досіць ураджайныя, асабліва ў Бельскім павеце. Найбольш пашыраныя тут суглінкі, і супяскі. Толькі ўздоўж р. Бабра, асабліва пры яго вусыці, ляжаць пяшчаныя грунты. Апроч таго, паўднёвая палавіна Берасьцейскага павету мае харектар Палесся з беднымі пяшчанымі грунтамі й вялізарнымі балотамі.

Клімат Надбужанскае краіны — цёплы й лагодны з сярэдняй гадавою тэмператураю каля $+7,0^{\circ}$, цёплай, маласынегняю зімою і вільготным лётам. Лясы пераважаюць ліставыя, але засталося іх небагата, шмат ёсьць і хваёвых бароў, але побач з імі — дубнякі, бярэзянікі ды грабавыя лясы. Толькі на паўдні Берасьцейскага пав. ды каля Беластоку пазаставаліся значныя лясныя прасторы. Затое шмат сенажацяў.

Пасъля III разьдзёлу Польшчы паўночная частка краіны Беласточчына, так сама, як і Сакольскі ды Аўгустоўскі павёты былі адышлі пад Прусію і былі пад ёю аж да 1806 года. За гэтыя паўтара дзесяткі гадоў нémцы патрапілі стварыць такі моцны прамысловы цэнтр, як Беласток. Пасъля далучэння краю да Расей Беластоцкая прамысловасць не пабурылася, а разъвівалася і разъвіваецца да нашых часоў. Дзякуючы гэтаму, гушчыня насялення тут вялікая і ня толькі ў местах, але і ў вёсках. Ізноў-жа і з боку гушчыны насялення Беластоцкі павет займае пे́ршае мéйсца ў Беларусі. Рэшта краю заселена таксама досіць густа, хая ўжо значна радзéй, чымся Беласточчына.

Паводле занятак жыхараў краіна распадаецца на дзвéе часы. У паўночнай, каля Беластоку, вялізарнае значэнне маюць храбрычныя промыслы. Каля 15 тысяч работнікаў працуе на храбрыках у самым Беластоку і людных вялікіх мястечках каля яго. Шмат дробных рамеснікаў працуе на ўласных варштатах. З поўным правам Беласточчына займае ў Беларусі першае мéйсца па разьвіццю прамысловасці. Паўднёвая палавіна краіны носіць ужо больш гаспадарскія характеристики і тут трапляюцца прамысловыя мястечкі і мэсты.

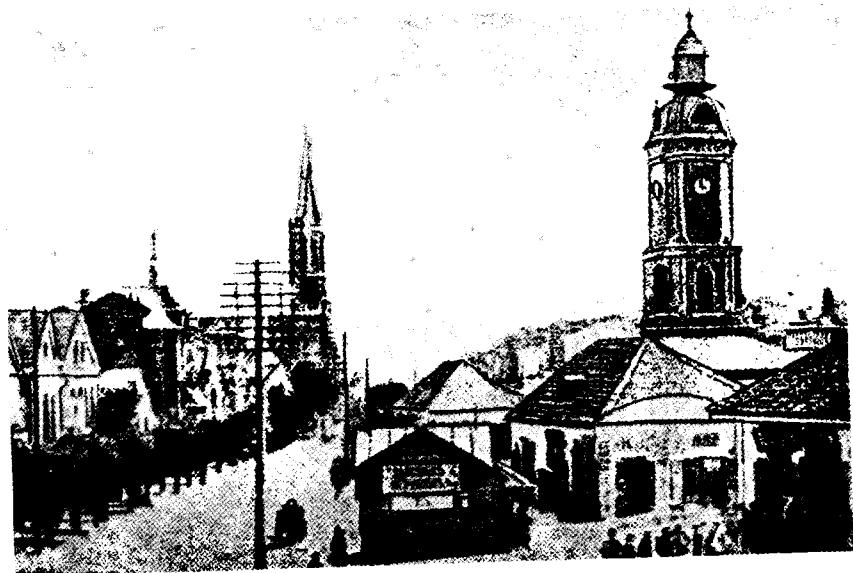
На ўсей краіне гаспадарка стаіць высака. Значны лік мэставага прамысловага беззямельнага насялення патрабуе, каб гаспадарка прахарчавала яго, а дзеля таго гаспадару лёгка прадаць і дабро, і бульбу, і малако. Дзякуючы добрай зямлі ды лагоднаму клімату сёюць тут шмат пшаніцы-азімкі, асабліва ў Бельскім павеце, які ў гэтай справе займае пе́ршае мéйсца ў Беларусі. У Высокім Літоўскім навет выведзены сваé сарты пшаніцы і жыта. Вéльмі многа садзяць бульбы. З гэтага боку асабліва адзначаецца Беластоцкі павет: у ім найбольш з усіх беларускіх паветаў садзяць бульбы. Гаспадары маюць добрую, часта заводскую, скажу, сывінняй і коней; па вёсках шмат садоў; ў некаторых мяйсцох займаюцца разводам гароднага насялення на продаж (напр., у Кляшчэліах).

З даўніх часоў над Бугам жылі дрыгічы; тут былі імі пазакладаныя месці — Берасьце, Драгічын (рыс. 126). Сумежна з дрыгічамі жыло літоўскае плямі яцьвесь, якое да нашых часоў не дажыло, згінуўши ў барацьбе з мацнейшымі суседзямі. За надбужанскія гарады даўгі час ішла барацьба паміж Польшчай, Літвою і валынскімі ды галіцкімі (украінскімі) князямі. Некаторы час гэтыя апошнія валадалі краем, і ў Драгічыне навет каранаваўся на караля Даніла, князь галіцкі. Пасъля край адышлоў да Літоўска-Беларускае дзяржавы.

У заходній частцы краіны пры ўтоку Нурца і Бабра, перамяшчаўшыся з беларусамі, жывуць палякі (мазуры), а на паўдні Берасьцейская павету — пінчукі. Надбужанскія беларусы — самая заходняя частка Беларускага народу, су-

межная з іншымі славянскімі народамі, блізкімі па мове і быту да беларусаў — палякамі і ўкраінцамі. Дзеля гэтага ў мове надбужанскіх беларусаў спатыкаюцца польскія і ўкраінскія слова.

Важнейшыя мяйсцоўасці. **Беласток** (рыс. 125) — заложаны ў XIV вёку, але даўгі час быў нязначнаю вёскаю. Толькі ў XVIII вёку, калі тут пасяліўся гэтман Браніцкі з сваім дваром, Беласток пачаў расці. У хуткім часе ён трапіў пад Прусію і нémцы тут завялі храбрычную прамыловасць. Гэтая прамыловасць яшчэ больш узрасла, калі ў 30-х гадох мінулага вёку была зроблена мытная граніца на мяжы Беларусі з Польшчай. Шмат храбрыкантаў пераехала тады з Польшчы ў Беласток разам з сваімі храбрыкамі. Аднак яшчэ ў 1857 г.

Рыс. 125. Беласток.

мёў Беласток усяго 14 тыс. насялення. За далейшых паўвека вырас ён у 6 разоў. У нашыя часы Беласток самае больше храбрычнае мэста Беларусі. У ім больш за 300 храбрыкаў, на якіх працуе каля 6 тыс. работнікаў; тавараў вырабляеца больш як на 6 міл. руб. Найбольш разъвіта суконна-кортавая прамыловасць. Кортавых храбрык 175, прадзільных 50, шэрсыяных каля 20. Апроч таго, ў Беластоку ёсьць нéкалькі гарбарняў, шаўковых, табачных храбрыкаў, мылаварных заводаў, пільняў, млыноў і г. д.

Беластоцкія тканіны адзначаюцца сваёю дзяшловасцю, шмат іх ідзéць на тандэтную адзéжу. Над шыцьцём гэтае

адзéжы ў самym Беластоку працуоць больш за 3000 краўцоў, ды на беластоцкім-жа матар'яле працуоць найбольш і віленскіх краўцы. Сваé вырабы Беласток вывозіў і далёка за мéжy Беларусi — найбольш у расéйскія мясты, а навет і заграніцу даўн. Расéй.

З Беластоку разыходзяцца чыгункі ў 5-х кірунках і нéкалькі шосаў. Жыхараў у Беластоку каля 100 тыс. чалавек, паміж якіх найбольш (каля $\frac{2}{3}$) жыдоў.

Ня мέнш важная з прамысловага боку, чымся сам Беласток, яго ваколіцы. У Беластоцкім павеце ёсьць калі дзесятку вялікіх мястэчак з моцна разывітаю прамысловасцяю. Важнёйшыя з іх: Супрасль, Заблудаў, Харошча, Гарадок, Ясяноўка, Гонёндз, Кнышын.

Рыс. 126. Драгічын над Бугам.

У Заблудаве (на паўдня ад Беластоку) кортавая і суконная хвабрыка, 5 вялікіх гарбарняў, 2 паравых млыны і шмат рамеснікаў — ткачоў. У Супрасльі (рыс. 127) існуюць суконныя хвабрыкі. Абодва гэтыя мястэчкі, між іншым, слаўны сваймі старасьцёўскімі праваслаўнымі манастырамі з багатымі бібліятэкамі, якіх заложылі ў XVI в. Ходкевічы. Былі тут даўнёй (да пачатку XIX в.) і важныя друкарні, з якіх шмат выйшла тады беларускіх кніг. У Супрасельскім манаstryре ў царкве сцёны размалёваныя вельмі цікавымі старымі, з XVI в., рэзьбярнікамі-фрэскамі.

У Харошчы, якая ляжыць над Нарвяю (на захад ад Беластоку), знаходзіцца адна з большых і лепшых суконных хвабрыкаў. Недалёка ад Харошчы ёсьць пакрытая карлаватымі дубамі гара Сьвітка візана, на якой, як кажа лягэнда, за часоў паганскіх, адпраўляліся малітвы богу Сьветавіду. Пад самым Беластокам ляжыць вёска Дайліды, у якой ёсьць кортавая хвабрыка, бровар і хвабрыка ільняных вырабаў. А ў Гарадку (пры чыгуначніцы з Беластоку на Ваўкавыск) сярод жыхараў шмат ткачоў — рамеснікаў, што ткуць у сябё ў хаце корты. У невялікім

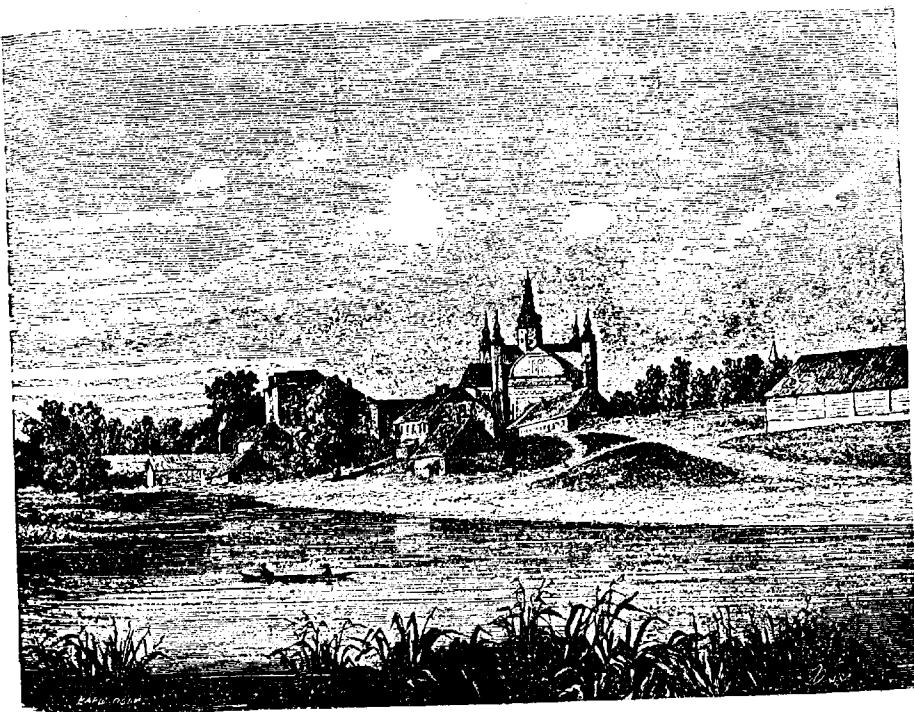

Рис. 127. Супрасль.

мястечку Ясноўцы (на поўнач ад Беластоку) моцна разыўітае гарбарства. Існуе каля 30 гарбарняў. Акалічныя сяляне ткуць звойны дываны.

Гонёндз — вялікае мястэчка ў паўночнай часці павету пры чыгуңцы Беласток — Граева; значная прыстань на р. Бабру, адпраўляе збожжа і лес. На другі бок Бабра ляжыць крэпасць Асавец, пабудаваная гадоў 30 назад. Далей чыгунка йдзе па Шчучынскаму павету каля 3-х міляў і даходзіць

урэшце граніцы Нямеччыны ў м. Грае ве. Адгэтуль чыгуно
йдзé праста цераз Лык на Кёнігсбэрг (Каралевец).

Беластоцкі павéт, як ужо казалася, займае вельмь
выдатнае палахэнне ў Беларусі. Гэта найбольш прамыслові
і найгусьцей засёлены спаміж павéтаў Беларусі. У ім вельмь
многа мэстравага насялэння ў вялікіх прамысловых мястэчках;
гаспадарка стаіць высака. Грунты Беласточчыны хоць
камяністыя, але досіць ураджайнія; ёсьць, аднак, шмат пяскоу
і балотаў, асабліва ўздоўж р. Бабра. Затое над Бабром-же
ляжаць і вельмі добрыя сенажаці.

У Бéльскім павeце прамысловасць мае ўжо меншас
значэнне: на пéршы плян выступае гаспадарка. Грунты тут
вельмі добрыя, клімат лагодны. Дзеля таго тут сёюць вельмь
многа пшаніцы-а зімкі, а таксама і шмат садоў і добрых
гародаў. Моцна разьвітая тут хатнія рамёслы, асабліва вырабы
з дрэва. Вырабляюць тут абады, колы, дугі, сані, дзераўлянае
судзьдзё і г.д.

Апроч досіць старога павéтавага мэста Бéльска з 9 тыс.
жыхараў, якія займаюцца найбольш земляробствам і гарод-
ніцтвам, у павeце ёсьць вялікія ды прамысловыя мястэчкі:
Бранск, Семяцічы, Цехановец і інш. Бранск-заходні (не мяшачь
з Бранскам з-над Дзясны) над р. Нуцом — мае больш 7
тыс. жыхараў. Вельмі старое мэста. Цяпёр у ім ёсьць вялікая
гарбарня, ткацкая хвабрыка і млын. Семяцічы — на паўдні
павéту, значнае мястэчка з 6 тыс. жыхараў. Ёсьць табачная і
суконная хвабрыкі. У XVIII в. княгіня Ганна Сапяжанка
залахыла тут бібліятэку, габінеты натуралистичны, фізычны,
музэй старас্বетчыны і шмат хвабрыкаў. Усё гэта пасъля яé
съмерці развалілася. Княгіня, між іншым, клапацілася і аб долі
сялянства. Яна напісала 8 томаў статутаў для сялянства і подлуч
гэтых статутаў упраўляла ў сваіх дварох. Яна старалася
прычуць народ да супольнага, грамадзкага жыцця, заводзіла
коопэратывы. У яé часы Семяцічы далёка былі вядомы. З усіх
бакуў з'яжджаліся сюды, каб прыгледзіцца да новых парадакаў,
паглядзéць на вучоныя габінеты і музэі.

На харошых усхонаватых берагох Бугу стаіць стary Арагічын
(рыс. 126), адзін з важнейшых дрыгвіцкіх гарадоў, іх заходняя
стalіца. Шмат бачыў ён за сваю гісторыю. Цяпёр гэта невялікае
мястэчка. Цікавая тут досіць высокая Замковая гара, якая
ўздымаецца на 45 саж. над самым Бугам, а на ёй — руіны замку,
падзямельлі. Буг што-год ўсё больш і больш падмывае
Замковую гару, і значныя яé часткі ўжо аблаліся ў раку.

На абодвух берагох Нуці ляжыць прамысловое мястэчка
Цехановец з 5 тыс. жыхараў. Ёсьць у ім нéкалькі суконных
хвабрыкаў, 2 млыны, цагельня, бровар. Ваколіцы Цехановца
засёлены дробнаю шляхтаю, якая моцна спольшчылася.

Невялікае мястэчка Кляшчэлі ляжыць пры крыжаваньні
чыгунаў, што абяцае яму з часам шыбкае разьвіццё. Цяпér
Кляшчэлі славіцца разводкаю гароднага насыння, найгалаў-
ней — агурковага ды хмелю.

У Бéльскім-же павeце знаходзіцца м-ка Мéльнік. Проці
яго, за Бутам, стыкаецца беларуска-польская і беларуска-
украінская межы. Мéльнік — старое мястэчка. Цяпér яго жыха-
ры займаюцца, між іншым, палéньнем вапны, якую капаюць у
акалічных горах над Бугам.

У пáночнай часці Берасцейскага павéту, якая мае шмат
супольнага з сусéднім Бéльскім павéтам, ляжыць, між іншым,
старас্বецкія мястэчкі — **Высокое і Камянец**^{*}).

Высокое мае каля 5 тыс. жыхараў, занятых гандлем і
промысламі. Славіца Высокое вельмі добра пастаўленаю
гаспадаркою ў яго ваколіцах. Адгэтуль вышлі беларускія сарты
разбожжа: висока-літоўская пшаніца і жыта. Раз-
водка заводзкага насыння і цяпér вядзéцца ў широкіх
разъмерах. У тутэйшым двары надзвычайна харошы парк.
Камянец — значнае мястэчка (каля 7,500 жыхараў) на краі
Белавéжскага пушчы. Ад старых часоў (з XIII вéку) пера-
хавалася тут вéжа, пабудаваная валынскімі князямы, якая
служыла для абароны. Завуць яé «стайлопом».

Старое дрыгвіцкае мэста, Бéрасцьце, або, як яго яшчэ
называюць, Брэст-Літоўскі, ляжыць над Бугам, пры
ўпадзе ў яго Мухаўца. Дзякуючы свайму палахэнню ў самым
паўднёва-заходнім куцé Беларусі, Бéрасцьце ўвесь час было
прычынаю спрэчак паміж рознымі дзяржавамі. Валадалі ім
палякі, розныя украінскія князі, нападалі татары, аж пакуль
не адыйшоў ён пад Літву. У XV—XVI вякох Бéрасцьце зра-
білася вялікім і багатым мэстам. У гэтыя часы тут моцна
разьвіўся рэфармацкі рух, была заложана друкарня, у якой
друкавалася кальвінская біблія. У Бéрасцьці было шмат
старас্বецкіх манастыроў, касцёлаў і цэркви, але ў 1831
годзе началі тут будаваць крэпасць і большую частку гэтых
будоўляў абринулі пад казармы альбо зусім зьніштожылі.

З Бéрасцьця ў 6-х кірунках разыходзяцца чыгункі, ёсьць
некалькі шосаў. Апроч таго, Мухавец і Буг з'яўляюцца
надзвычайна важнымі вадзяными шляхамі. Дзякуючы такому
назначэнню, Бéрасцьце мае вялікае гандлёвае зна-
чэнне.

Прамыловасць у Бéрасцьці таксама пачынае разьвівацица.
Цяпér ёсьць некалькі сотняў дробных прадпрыёмстваў з
1200 работнікамі. Усіх жыхараў — каля 50 тысяч.

^{*} Iх у літэратуре звычайна называюць літоўскімі
(Высокое-Літоўске, Камянец-Літоўскі). дзеля таго, што яны належылі, як
і ўся Беларусь, да Літвы, і на тое, каб адрозніць іх ад іншых мэсташ з
такім самым назовам, што ляжалі ў Польшчы або ў Украіне. Вéдама, што
нікіх ліцьвіноў тут няма.

Берасьцейскі паве́т досіць рэзка дзеліцца на дзьвё часткі. На поўнач ад Берасьця грунты гліністыя, ураджайныя, насяленыне жыве густа, лясоу мала. На паўдня ад Берасьця — звычайнае Палесьсе з пышчанымі беднымі грунтамі, з рэдкім насяленынем, багатае на лясы і балоты. На паўдня ад Берасьця жыве народ найбольш падобны да жыхараў Пінскага і Кобрынскага паветаў — пінчукоў.

V. Вялікая Палесская нізіна.

У агульным аглядзе Беларусі досіць многа гаварылася аб Палескай нізіне, асабліва-ж аб яе прыродзе (стр. 35—40). Уяўляе яна з сябе вялізную катліну, што расцягнулася ад Бугу да Сожа і мае невялікі нахіл на ўсход і паўдня, пакрытую бязъмежнымі балотамі ды лясамі. Прыйода яе, а таксама і экономічнае жыццё маюць гэтую рэзка выяўленых асоб-насяццяй, якія ў аднае, можа, з краінай Беларусі. У поўнай меры адносіцца гэта, праўда, толькі да цэнтральнае часткі нізіны; яе ўзымежжы ня так ужо рэзка адрозніваюцца ад суседніх краін, ды навет, наадварот, маюць з імі шмат супольных рысаў: тут ствараюцца пераходныя мяйсцавасці ды краіны. Адну з таких краін — Верхнебярэзінскую, якая займае высунуты на поўнач рог нізіны, мы ўжо разгледзіл побач з Менскай краінай, з якою яна моцна звязаная з боку экономічнага жыцця, а ў значнай меры — і прыроды. Заходняя частка нізіны, Піншчына, гэтаксама мае ў сябе шмат пераходных рысаў, якія збліжаюць яе харектар з харектарам суседніх Падлясься й Горадзеншчыны: апроч таго, ёсьць у ёй і шмат вельмі орыгінальных рысаў, а гэта ўсё прымушае нас разглядаць яе асобна. Затое цэнтральныя паве́ты нізіны Мазырскі, Рачыцкі ды Бабруйскі блізка што на ўсім сваім прасторы носяць чиста палескі харектар і асабліва рэзка выдзяляюцца спаміж паветаў Беларусі. Гэта краіна з найменшую гушчынёю насяленыня і з найбольшым лікам зямлі, якія прыгоднія для гаспадаркі. Паветы гэтых мы ўперад і разгледзім, называючы краіну, з іх зложаную, Вялікаю Палесскую нізіну.

Вялікая Палесская нізіна ляжыць уздоўж Прывіці і ніжніх Бярэзін. Мяйсцавасць тут усюды роўная, слаба пахіленая на паўднёвы ўсход. З акаличных узгор'яў скатуюцца сюды чысленныя рэкі, якія, трапіўшы на нізіну, сцішаюць свой бег і плывиць у нізкіх берагох, абкружаныя часамі на шмат вёрст забалочанымі прасторамі. Апрача слабога спаду для вады, забалочаныню тут памагае яшчэ й тое, што пад усім блізка Палесьсем ляжаць старыя геолёгічныя пласты гліны, толькі

прыкрытыя звёрху пяскамі. А значная частка балотаў Палесься зьяўляеца, мусіць, апошнімі съядамі быўшага тут некалісі Геродотавага мора, пазарастаўшымі травою і мохамі вазёрамі.

Балоты спатыкаюцца тут усіх відаў, але найчасцей — травянія, паросшыя лазою: імшары са сфагнумам спатыкаюцца таксама дзэ-нія-дзе — плямамі сярод хваёвых бароў.

Балоты займаюць чудзь ня чвэрць усяго прастору краіны. Безканечныя балотныя пустыні, паросшыя то дробнаю лазою, то высокімі чаротамі, цягнуцца дзесяткамі вёрст; іх пера-рываюць векавыя бары, павырастаўшыя на пышчаных узгорках, вастравах, параскіданых сярод балота. На гэтых-жэ вастравах пабудаваны рэдкія вёскі паляшкуй ды заходзіцца іхніе ворнае поле.

Ад вёскі цераз балота цягнуцца гаці (рыс. 128), замошчаныя хворастамі і бярвёньнем. Язда па гэтых гацях трудная. А па іх ідзець палеская дарога часамі па некалькі вёрст.

У гаспадара поле часамі бывае на некалькіх вастравох, якія закінутыя далёка ад вёскі ў балотнай і лясной глухы. Каб дайсыці да іх, прыходзіцца іх па кладках, намошчаных цераз балота. Аруць тут часта валамі. Вось-жэ гаспадар бярэ саху на плечы і йдзে на свой востраў па кладцы, а валы йдуць па вадзэ. Калі востраў дзе далёка ад хаты, дык там робіцца будка, раскладаецца вагонь і гаспадар жыве тут аж пакуль скончыць работу. Часамі навет малоцца дабро на востраве, а перавозяць ужо ўсё ўзімку, як замерзне балота. Бывае, што дабро гадамі ляжыць на востраве немалочанае. Паляшук пакідае яго на запас, на галодны год.

Сярод усяе Палескай нізіны адзінока падымаецца высокі бераг Прывіці каля Мазыра. Ён, паміж іншым, пакрыты лёссам, на якім утварыліся шэрыя з углінкі (грунты лесастэпу). Тут яны займаюць невялікі прастор. У Рачыцкім-жэ паве́це шэрыя суглінкі цягнуцца шырокім паясом цераз сярэдзіну павету, каля мяст. Брагіня, Хойнікаў і Юравіч. Апроч таго, уздоўж правага берагу Прывіці, каля Турава, спатыкаюцца гляістыя грунты ды кавалкі гляістых, сугліністых і супяшчаных грунтоў пераходзяць у Бабруйскі павет з суседніх паветаў і займаюць яго краі. Па за-гэтым-жэ ўвесь прастор Палесься пакрыты лёгкімі пышчанымі грунтамі на «вастравох» і пластамі торфу, травяністага ды імховага, — ў балотах.

Торф гэтых, які мяйсцамі ляжыць вельмі таўстымі пластамі (найтаўсцейшыя пласты торфу ў Рачыцкім паве́це, каля Васілевічай), нідзе блізка ня ўжываецца на паліва і не разрабляеца, бо дровы надта танныя, а насяленыне рэдкае.

Лясы ў Палесьсі зусім нядаўна займалі амаль што не палавину ўсяго прастору. Цяпёр іх моцна падцерабілі і на мейсцы даўнейшых векавых пушчаў цягнуцца цяпёр пасекі, часамі выкарчаваныя і вырабленыя пад поле, а часцей

паросшыя маладым лесам і хмызынякамі. Тады, як балота ляжаць найбольш каля Прыпяці, лясы адсуваюцца галоўнамі сваёю масаю на ўзьмежжы нізіны, ствараючы вакола яе паяс пушчу.

Аднак усё-ж лясоў тут вέльмі многа. Найбольш у Пале́сьсі хваёвых бароў. Ёлкі зусім блізка няма, бо пяшчаныя грунты дый праз сярэдзіну краіны праходзіць паўднёвая мяжа пашырэння гэтага дрэва. Але тут-же больш, чым дзе ў Беларусі, ёсьць і лістовых лясоў, найбольш дубовых, бярозавых. Дубы тут часамі даходзяць вялізарнае вялічыні, спатыкаецца таксама шмат вольхі, ліпы, клёну і інш. У Пале́сьсі перахавалася шмат рэдкіх расылінаў, асабліва такіх, што растуць толькі ў полярных краёх.

Ува ўсіх гэтых лясох, часта яшчэ не закранутых рукою чалавека, водзіца бяз меры ўсякага з'явяр'я і дзічыны. Ласі, медзьвядзі, сарны, дзікі спатыкаюцца тут часта. Навет бабры водзіца па глухіх рачных затоках у некаторых закутках Пале́сьсі, дзе да іх яшчэ не дабралася рука паляўнічага.

На полі сеюць тут найбольш грэчкі і бульбы, бо зямля звычайна вέльмі лёгкая, пяшчаная. Гаспадараць, аднак, някéпска. Гаспадары трymаюць шмат скаціны, часамі па дзесятку і больш галоў, бо пашы хапае, і добра дзеля таго гнояць зямлю. Каровы, аднак, тут ня малочны; часамі іх навет і саўсім ня доюць. Трымаюць тут досіць многа сывіней і кормяць іх жалудамі. Народ аб гаспадарцы рупіцца; у некаторых мяйсцох навет полуць засевы.

Сенажаці ў Пале́сьсі хацяй больш, чым у іншых краінах Беларусі, але ня так шмат, як можна было-б спадзявацца. Вялізарныя прасторы, якія з невялікім накладам, расыцерабіўши, можна было-б абарнучы у сенажаці, цяпёр лічацца безкарыснымі балотамі, няўжыткамі.

Насяленіні ў Пале́сьсі пакуль што замала, і яно яшчэ далёка ня можа і ня ўмее выкарыстаць вялікія багацьці, якія крываюцца ў гэтым краі. Дый замала зварочавала ўвагі на Пале́сьсе дзяржаўная ўлада і грамадзянства. Аднак ужо пёршыя ступні ў гэтай справе зробленыя. Ужо зроблена прoba вялікага асушэння Пале́сьсі экспедыцыяю ген. Жылінскага (стр. 90—91). Трэба спадзявацца, што ў недалёкім часе работы па асушыць ізноў павядуцца ў шырокіх разъмерах. У рэзультате гэткае асушкі выгляд Пале́сьсі і яго характеристар і значэннне саўсім зменяцца.

З боку гушчыні насяленіні Пале́сьсе займае ў Беларусі апошніе мяйсця. У Мазырскім павеце і цяпер яшчэ на 1 квадр. вярсыце жыве ўсяго каля 20 чалавек. Праўда, за апошнія часы Пале́сьсе стала засяляцца. Аграмадныя лясы павысяканы, а пасёкі двары прадаюць сялянам, якія сюды зьяжджаюцца з усяе Беларусі, ды прыносяць з сабою і сваё звычай, бытавыя і гаспадарскія, моцна адзначаючыся ад палескіх.

Апроч гаспадаркі вясковае насяленыне займаецца і рамёсламі. У глухіх палескіх мяйсцоў пануе г.зв. на-

Рис. 128. Гаць на дарозе ў Пале́сьсі.

туральна гаспадарка: людзі нічога не прадаюць, вельмі мала або нічога ня купляюць. Усё патрэбныя жыцьця рэчы робяць самі. Вéдама, што хатнія рамёслы павінны быць тут моцна разъвітыя. І запраўды, у Палесьсі, напр., пашырана ткацтва, шмат людзей займаецца вырабамі

Рыс. 129. Беларус-палишук.

займае першае мейсца ў Беларусі. Апроч таго, ёсьць нéкалькі хвабрыкаў сярнічак, нéкалькі шкляных гутаў, гарбарняў і г. д. Прамысловасць Палесься толькі яшчэ пачынае разъвівацца, і перад ёю шырокая дарога.

Асабліва значэнне мае рыбалоўства; часам цэлыя вёскі жывуць найбольш гэтага промыслу. Жыхар Палесься мае досіць найлепшае рыбы для свайго ўжытку, шмат прадае яе ў мястэчках і гандлярон для вывазу ў далёкія мэсты і за мяжы краю. На вываз ідэ рыба ў копчаным, салёным і сушаным відзе. Вéльмі пашыранае пчаларства, ці, ляпей, бортніцтва, асабліва ў Мазырскім павёце.

Народ зарабляе ў лёсе, на сплаве, займаецца гонкай смалы і дзёгцю, паляваньнем ды інш. ляснымі промысламі.

Хабарычная прамысловасць цьві разъвітая. Найбольш спатыкаецца пільнія ў і бравароў. Апошніх асабліва многа ў Рачыцкім павеце, які з гэтага боку

Тубыльцы Палесься, або паляшукі (рыс. 129), налéжаць да найбольш чистых прадстаўнікоў беларускага і нааугліславянскага тыпу. Гавораць яны чыстаю прыгожую беларускую моваю, ужываючы яе паўднёвую гаворку (сакуны). На паўдня ад Прыпяці, аднак, можна зauważыць пэўныя ўплывы ўкраінскага мовы на мяйсцовую беларускую гаворку. Уплывы гэтых, аднак, значна слабейшыя, чым у суседній Піншчыне. Паляшук — добра загартаваны ў барацьбе з дзікою прыродой, трymаецца дзёдаўскіх звычаяў і неахвотна прыймае навіны ды зымёны гэных звычаяў. Зразумела, што культурны стан палескага насялення досіць нізкі; цяжка праславéце і культурным уплывам дастацца ў глухія закуткі гэтага бездарожжя вялізарнае краіны.

Беларусы жывуць у Палескай нізіне ад самых далёкіх дагістарычных часоў; магчыма, што яны былі яе першымі насельнікамі, бо съядоў істнавання тут калі-небудзь якога іншага народу няма.

Гісторыя застала Палесьсе заселеным дрыгвічамі. Тутака быў і галоўны іхні палітычны цэнтр Тураў. Але дрыгвічом не ўдалося стварыць моцнае дзяржавы і яны ўвесь час былі то пад кіеўскімі, то пад іншымі суседнімі князямі, аж пакуль ня злучыліся з рэштаю беларускіх пляменняў пад уладаю Літвы.

Палесьсе мéла вялікае значэнне ў гісторыі Беларусі і Літвы. Яно бараніла іх ўвесь час ад нападаў з паўдня. Пад съценамі палескіх замкаў і гарадоў, а найбольш у болотах і лясах Палесься спыняліся магутныя напоры паўднёвых народаў на Беларусь.

Важнейшыя мяйсцовасці.

У Мазырскім павёце ёсьць нéкалькі вялікіх мястэчак, з каторых кожнае зьяўляецца важным цэнтрам для сваёваколіцы. Гэткія — Давыд-Гарадок, Тураў. Пётрыкаў — зьяўляюцца цэнтрамі вялікае ваколіцы, роўнае па простору цэлай дзяржаве. Усё яны ляжаць на берагах Прыпяці, або яе найбольшых прытокаў, і звязаны з съётам найбольш вадзянымі дарогамі.

Давыд-Гарадок ляжыць на вастравах р. Гарыні; старое мястэчка, заложанае, пэўне, яшчэ ў дагістарычныя часы. Цяпер у ім калі 4 тыс. жыхараў, якія займаюцца, між іншым, будоўлай судзінаў, а таксама — рыбалоўствам, гародніцтвам (разводзяць цыбулю), служаць лоцманамі на судзінах і г. д.

Тутэйшыя мяшчане — народ прамысловы. Яны вырабляюць, між іншым, вягліну, кілбасы і сыры, загатаўляюць дзічыну, сушаную рыбу і грыбы, сушаную садовіну і вывозяць усё гэта на продаж у вялікія беларускія мэсты, а таксама ў далёка за мяжы Беларусь (навет у Бесарабію). Давыд-Гарадзéцкія рамёслыкі вырабляюць спэцыяльныя боты з даўгімі халявамі, якія таксама вывозяцца на старану; робяць тут яшчэ вéльмі добрыя пляценыя брычкі. Давыд-Гарадок нейкі час лічыўся павётым мэстам:

Над Прыйпяцю, на яе правым беразе, пасярэдзінай культурны, а часткаю й палітычны цэнтр дрыгвіцкае зямлі — Палесься (рыс. 24). Лічуць, што залажыў яго ў IX вёку нейкі вараг Тур, таварыш Рагвалода. У X вёку тут была заложана найстарэйшая ў Беларусі праваслаўная епархія, тут жылі архіэрэи, разсаднікам хрысьціянства й прасвяты ў Палесьсі. Пасыль мінуўшчыны Тураву засталіся толькі лягэнды, якія жывуць сярод акалічнага люду, ды Замковая гара і шмат курганоў гарадзішчаў. Цяпер Тураў — невялікае мястэчка, з 5 тыс.

Рыс. 130. Лёссавы яр у ваколіцах Мазыра.

жыхараў, якія найбольш займаюцца гаспадаркаю, рыбалоўствам, сплавам лесу, а таксама гандлем. Ёсьць у Тураве досіць бойкая прыстань і бываюць два кірмашы ў год.

Ніжэй Турава, на высокім левым беразе Прыйпяці, стаіць гандлёвае мястэчка Пётрыкаў з 5 тыс. жыхараў, сярод якіх шмат шаўцоў. Пётрыкаўскія мяшчане адзначаюцца сваёю прамысловасцю і здольнасцю да гандлю. Некаторыя з іх маюць сваё баркі і возяць на іх лес; шмат хто займаецца

рыбалоўствам. У Пётрыкаве ёсьць прыстань і зьбіраецца ў год два вялікіх кірмашы.

Паветавае мяста Мазыр ляжыць на высокім правым беразе Прыйпяці, у надзвычайна харошай майсцовасці, зрезанай глыбокімі ярамі, якіх пракапала вада ў лессе (рыс. 130). Гэта досіць старое мяста, вельмі часта цярпейшае ад чужаземных нападаў. Быў тут нéкаласісь і замак. Цяпер у Мазыры каля 12 тис. жыхараў, ёсьць вялікая хвабрыка сярнічак і дробны гарбарні, прыстань на Прыйпяці, зьбіраюцца два кірмашы, йдзé досіць жывы гандаль. Да апошніх часоў чыгунка ўшла за 12 вёр. ад мяста. Цяпер праведзена новая чыгункавая лінія цераз самы Мазыр, што павінна значна паднімць яго эканомічнае жыццё.

Мазырскі павет — найбольшы па прастору з усіх беларускіх паветаў і найрадзей заселены. У ім найбольш балотаў і лясоў і найменш зямлі, прыгоднае для гаспадаркі. Значная частка лясоў павысякана, а балотаў абсушана.

Толькі берагі Прыйпяці ў ваколіцы Мазыра густа заселеныя. Рэшта павету — глухі палескі край, вельмі слаба звязаны з суседствам. Сваёю адрезанасцюю ад суседу асабліва адзначаюцца ваколіцы воз. Князь (Дзякавіцкая воласць). Тут да нашых часоў пануе натуральная гаспадарка, што робіць гэтую майсцовасць вельмі цікаваю для навукі. Асаблівою бязлюднасцю вызначаюцца берагі р. Ствігі ды наагул паўднёвае Палесьсе — на правым беразе Прыйпяці.

У сярэдзіне Рачыцкага Палесься пры чыгунцы ляжыць с. **Васілевічы**. Тут экспедыцыя Жылінскага былі абсушаны значныя прасторы, заложана мэтэролёгічная станцыя. Апошнімі часамі Васілевічы сталі шыбка расыці (цяпер каля 3 тис. жыхараў), стаў развівацца гандаль.

З Васілевічаў у глыбіню павету адыходзіць галіна чыгункі. Яна канчаецца ў м. Хойніках.

Хойнікі і Брагінь — два значныя мястэчкі (Брагінь старое мяста), ляжачыя недалёка адно ад аднаго, у майсцовасці з багатымі грунтамі (лёссавы паяс). У Хойніках была да нядыўна зялёназна гута.

На Дняпры, недалёка ад Брагінія, проці вусцю Сожу ёсьць значнае гандлёвае мястэчка Лоеў з прыстанню і вэрфай для будовы судзінаў. На Лоеўскай прыстані складаюцца тавары для развозкі па прыстанях Дняпра, Бярэзіны і Сожу.

Рачыца, паветавае мяста, над Дняпром, пры перасячэнні яго Палескай чыгункай. Мае 10 тыс. жыхараў, з якіх шмат хто займаецца гаспадаркаю (між іншым, адкормам сывінёй), рыбалоўствам і сплавам лесу. Развіты гандаль з божжам і лесам; бойкая прыстань. З хвабрыкаў ёсьць нéкалькі вялікіх пільняў і хвабрыка сярнічак.

Рачыцкі павет у большай сваёй часыці мае палескі харктар з пяшчанымі грунтамі і рэдкім насяленьнем. Але па сярэдзіне павету йдзé паяс лёссавых грунтоў мацней заселены. Таксама густа заселеная й берагі Дняпра. У гаспадарках Рачыцкага павета садзяць шмат бульбы; у павеце найбольш бравараў, чымся дзе ў Беларусі.

Бабруйск (рыс. 131) — адно з больших паветавых меставых Бярэзіны, там, дзе яé перасякае Лібава-Роменская чыгуначная лінія з Бабруйском разыходзяцца шосы. Такое палажэнне робіць Бабруйск важным гандлёвым пунктам.

Рыс. 131. Бабруйск.

Развіцьцю яго перашкаджала дагэтуль Бабруйская крэпасць, пабудаваная тут у пачатках XIX вёку расейскім урадам.

Бабруйск вядзé значны гандаль лесам і землям; пры ім ёсьць прыстань на Бярэзіне. Прамысловасць Бабруйска нявељмі значная. Ёсьць каля 30 дробных хавабрыкаў і заводоў — найбольш пільняў і цагельняў.

Ніжэй Бабруйску, над Бярэзінаю, ў палескай мяйсцовасці ляжыць значнае мястэчка Парычи з прыстанню, з якое найбольш адпраўляюць лёс.

На заходзе павету ля м. Урэчча была даўней шкляная гута, якая вырабляла дужа прыгожую пасуду.

У глыбіні Палесця над р. Птычом ляжыць м. Глуск, з 5 тыс. жыхараў; ня глé дзячы на сваё, папраўдзе, глухое палажэнне (далёка ад чыгунак), мястэчка досцік бойка гандлюе сакацину. Мяшчане займаюцца гаспадаркою, рыбалоўствам і пчоламі, а таксама вырабам г. зв. глускае гарбаты (разбаўляюць праўдзівую гарбату розным зэльлем). Апроч таго, ёсьць некалькі гарбарняў.

Навакола Глуску палеская мяйсцовасць з пяшчанаю няўраджайнаю зямлёю. Такі-ж харктар мае і ўвесь блізка Бабруйскі павет. Толькі на ўсход і поўнач ад Бабруйска мяйсцовасць вышэе, грунты лепшыя, жыхары жывуць гусыцей, лясоў і балотаў мénш. Гэты досцік значны земляробскі востраў пераходзіць і ў сумежныя паветы, але хутка за межамі Бабруйскага павета канчаецца; яго змяняюць пяшчаныя разлогі Раданскіх раёнінаў.

ПІНШЧЫНА. Піншчына ляжыць над вéрхнім Прыйпяцю, яé прытокамі, а таксама займае вададзéл паміж Прыйпяцю і Бугам. Да яé мы адносім паветы Пінскі і Кобринскі.

Па прыродзе сваёй гэтая краіна выразна дзéліцца на трьчасткі, якія навет маюць сваё асобныя назовы: Зарэчча, Загародзье и Палессе. Найбольш тыповая і харктэрная з іх — Зарэчча, Загародзье з'яўляецца працягам Падляскіх раёнінаў, а палеская частка Піншчыны нічым асаблівым ня розніцца ад сумежнага Мазырскага Палесця.

Зарэчча (рыс. 132) — гэта балоцістая нізіна, якая ляжыць на паўдня і на ўсход ад Пінску. Яé паўночную мяжу творыць Прыйпяць (ад чаго і назоў), да якое тут збягаюцца з усіх бакоў яé важнэйшая прытокі: Стакод, Стыр, Ясельда ды інш. Трапіўши ў краіну Зарэчча, з яé вéльмі малым спадам, гэтая ракі, шырака разыліўшыся, плавуць ляніва, памалу, дзéляцца на шмат пратокаў, якія пакрываюць усё Зарэчча густою сéццю. Сярод гэтага вадзяное сéці прападае часамі навет галоўнае цячэнне ракі, а разам з тым і яé імя. Гэтак навет Прыйпяць вышэй Пінска ў некаторых мяйсцох траціць свой назоў і вядомая пад найменнямі Парок, Стакод, Струмень.

Берагі ракі у гэтай краіне нізкія і балоцістыя. Трэба толькі, каб крыху паднялася вада і ўсё Зарэчча на шмат дзесяткаў вёрст навакола залітае. Вясною і ўвесень Зарэчча з'яўляецца праўдзівым возерам. Аж да сярэдзіны лéta стаіць вада, пры тым гэтак глыбака, што можна ёздзіць у чоўне ў якім-хочаш кірунку. Над вадою віднёюцца толькі вольхі і лозы, якімі звычайна абрастают берагі пратокаў, ды на пяшчаных узгорках — в а с т р а в о х — вёскі пінчукоў. За час веснавое паводкі вада заносіць пяском старыя пратокі і пракопуе новыя, наносіць пяшчаныя ўзгоркі і пласты глéю.

За лёта ўсё гэтыя вадзяныя прасторы зарастаюць буйнымі балотнымі травамі: чаротамі, сітнікамі ды інш. (рыс. 40), але паміж імі на сушэйших гляістых мяісцох трапляюцца вastrавы, пазарастаўшыя асакою, а часта ѹ вёльмі добрым мурагом.

Лес у ѹ Зарэччы мала, і толькі дзе-ня-дзе пяшчаныя грады і ўзгоркі паабрасталі хваёвым борам. Значыць, называець Зарэчча Пале́сьем навет на вёльмі выпадае.

Жывуць тутэйшыя гаспадары досіць заможна. Значную часць году яны адрэзаныя ад усяго съвёту і навёт да бліжэйших суседніх вёсак перапраўляюцца ѹ чаўнох. У часе непагоды гэтая комунікацыя робіцца досіць небяспéчна.

Рыс. 132. Зарэчча.

На левым беразе Прыпяці мяісцавасць адразу вышэе на некалькі сажняў і пераходзіць у высокую раўніну, якую называюць звычайна Загародзьдзем.

Загародзьдзе займае кін паміж ракою Ясельдаю і яе прытокам Пінаю і цягнецца на захад аж да р. Мухаўца, прытыкаючыся там да Падляскай раўніны. Загародзьдзе на ўсім яго досіць вялікім прасторы не перасякае ні адна значная рэчка, таксама ѹ балотаў спатыкаецца вёльмі мала, і то найбольш па краёх Загародзьдзя, за Пінаю і Каралеўскім каналам. Грунты Загародзьдзя гляістыя, ураджайныя. Жыхары жывуць густа ѹ багата і займаюцца найбольш земляробствам.

Лясы ѹ Загародзьдзі павысяканыя, засталося іх вёльмі мала (каля 15 %); затое вельмі многа сенажацяў, — як нідзé ѹ Беларусі. Гэта дазваляе гаспадаром трymаць шмат скаціны і съвінняў.

Паўночна-ўсходнюю частку Піншчыны займаюць безканечныя пушчы і непраходныя балоты Пале́сься, якія адгэтуль пераходзяць у Мазырскі павёт і цягнуцца далёка на ўсход. З гэтаю часткаю Піншчыны аднародная паўднёвая часціна Слонімскага павету і паўднёва-заходні край Слуцкага. У Слонімскім павёце пачынаецца паяс аграмадных балотаў паўночнага Пале́сься, аб якім мы ўжо казалі. У Пінскім павёце ляжыць як раз балота Качайла і таксама пачынаецца балота Грычына. У лясох тут вёльмі многа ўсялякага звязр'я ѹ дзічыны. Жыхары займаюцца ляснымі промысламі, паляваньнем, гадоўляй скаціны і інш. Край гэты, у якім так многа прыроднага багацьця, зусім рэдка заселены: на вялізарным прасторы налічуюць усяго некалькі дзесяткаў вёсак. А ўздоўж берагу Прыпяці, на ўсход ад Пінску, на дзесяткі вёрст цягнуцца зусім бязлюдныя балотныя прасторы.

Клімат Піншчыны належыць да найціплейшых і найлагаднейшых у Беларусі. Гадавая тэмпература Пінску +6,8, зіма бывае кароткая, мяккая; цягнецца яна мёнш 3-х месяцаў.

У гэты час, калі замярзаюць рэкі ѹ балоты, усходняя і паўднёвая Піншчына аджывае. Па лёдзе пракладаюцца простыя дарогі, па якіх лёгка трапіць у суседніе мястэчка і ѹ самы Пінск жыхарам якое-небудзь адрэзанае балотамі ад съвёту вёскі. Узімку найбольш аджывае тут і гандлёвае жыццё.

Піншчына вельмі багатая на вадзяныя шляхи. Прыпяць, Стакод, Стыр, Гарынь, Ясельда, Піна — судаходныя рэкі. А Каралеўскі і Агінскі каналы злучаюць іх з басейнамі Віслы й Нёмана. Істнue яшчэ цэлы рад дробных каналаў, якія злучаюць глухія палескія вазёры з большымі рэкамі ды служаць для сплаву. Апроч таго, цераз усю краіну праходзіць Палеская чыгунка з Берасця — на Гомель і другая, што йдзéць па ўсходній Піншчыне з Вільні — на Лунінец і Роўнае. Гэтыя чыгункі мяісцамі праведзеныя цераз непраходныя балоты, дзе-ня-дзе навет ідуць па дрыгвё. Значэнне іхняе для Пале́сься і цяпёр вялізарнае, а з часам, пэўне-ж, яшчэ пабольшае.

У большай часці Піншчыны, а ласце ѹ Загародзьдзі і ѹ Зарэччы, жывуць пінчукі, абы якіх мы ўжо казалі вышэй (стр. 126).

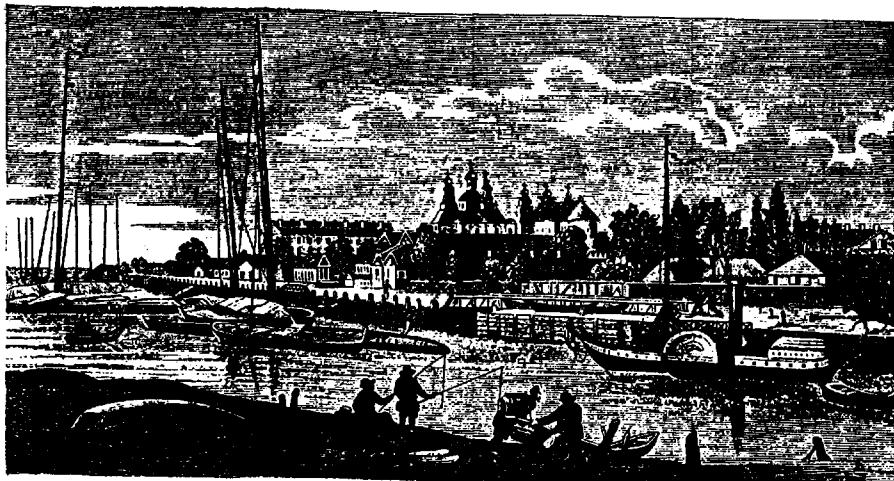
У Піншчыне ёсьць шмат дробных мястэчак, населеных раме́снікамі. Таксама ѹ вясковае насяленье апрош гаспадар-кі займаецца шмат-дзе хатнімі рамёсламі. Напр., у м-ку Горадне шмат ганчароў, а ѹ Пагосци — ткачоў.

Важнейшыя мяісцавасці. Пінск (рыс. 133) — старое дрыгвіцкае места, пабудаванае ѹ дагістарычныя часы, — высіцца на левым беразе Піны над аграмаднымі нізінамі Зарэчча. У XIII в. быў ён сталіцай значнага вудзельнага

князьства, пасъля, разам з усёю Беларусяю, увыйшоў у склад Літвы. Да правядзення чыгункі Пінская прыстань мела надзвычайна важнае значэнне. Тут ішоў бойкі гандаль збожжам і салам, якія дастаўляліся з Украіны па Прывізі і яе правых прытоках і адпраўляліся ў Нямеччыну й Польшчу па каналах. Цяпер з гэтага боку Пінск мае мэншае значэнне. Але яго палажэнне на сярэдзіне важнейшае вадзяное дарогі з Украіны ў Нямеччыну, на вялікім вадзяным вузьлі, абыаце яму вялікую будучыну.

Хвабрычная прамысловасць Пінску разьвіта досіць слаба. Ёсьць каля 20 хвабрыкаў і заводаў, з якіх найбольшыя — хвабрыка сярнічак і 4 пільні, а таксама завод будоўлі параходаў ды інш. судзінаў. Усіх жыхараў у Пінску каля 35 тисячаў. З старых будынкаў найцікавейшая — гэта манастыр, пабудаваны ў XVI вёку, ды касьцёл, пабудаваны ў XIV вёку.

На захад ад Пінску, над р. Ясельдаю, ляжыць вядомы двор

Рыс. 133. Пінск.

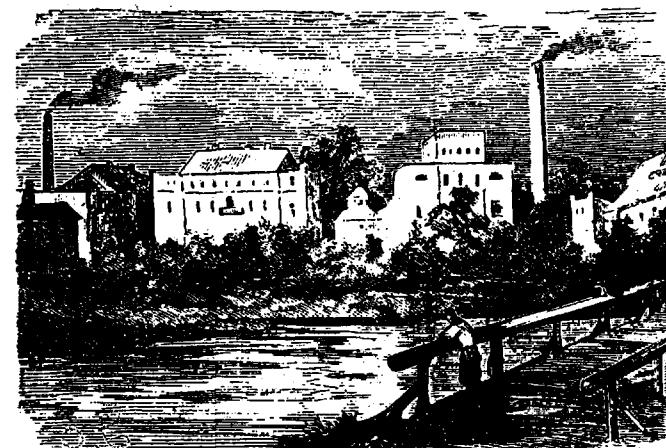
Парэчча (рыс. 134)*). Гаспадары гэтага двара, Скірмунты, пабудавалі тут некалькі хвабрыкаў, — між іншым, вялікую суконную хвабрыку, якая працуе ў дагэтуль. Спецыяльна для яе патрэбай разводзіца тут-жа ў Парэччы патрэбная да вырабаў сукна паўднёвая расыліна Діпакус. Некалькі дзесяткаў год назад была тут і цукраварня, якая што-год вырабляла да 10.000 пуд. цукру (пасъля згарэла); цукровыя буракі разводзіліся ў Парэччы і яго ваколіцах. Трэба адзначыць, што ўсё парэцкія хвабрыкі добра паставленыя, работнікі някепска забяспечаны.

* Ня блутапь з мѣстам Парэччам, што ў Смаленшчыне, над р. Касплюю.

У Пінскім павеце ёсьць досіць многа невялікіх мястэчак, якія ў мінушчыне ігралі досіць важную ролю для ўсіх Беларусі, а цяпер яны — толькі цэнтры экономічнага жыцця для сваіх ваколіцаў. Такія: Любашоў, Таліханы, Ноўбель, Столін, Пагост, Каражан-Гарадок. За апошнія часы моцна расыцце Лунінец — мястэчка пры станцыі таго-ж імёння, дзе крывающа дзяве важнейшыя палескія чыгункавыя лініі. Мае каля 8.000 жыхараў.

Кобрынь — паветавае места пры р. Мухаўцу, з 10-ма тыс. жыхараў, досіць гандлёвае, дзякуючы свайму палажэнню пры систэме Каралеўскага канала ў чыгунцы; значная прыстань.

З мястэчак Кобрыньская павету адзначаецца **Антопаль**. Гэта прамысловое мястэчка: ёсьць у ім некалькі гарбарняў

Рыс. 134. Двор Парэчча ў Піншчыне.

і маслабойных заводаў. У м. Янаве (на ўсходзе павету) жыў і замучаны езуіт Андрэй Баболя, якога каталіцкі касьцёл лічыць святым.

VI. Беларускі лесастэп.

Да гэтае краіны мы адносім 9 паўднёва-ўсходніх паветаў Беларусі: Гомельскі, Суражскі, Мглінскі, Навазыбкаўскі, Стара-дубскі і беларускія часткі: Гараднянскага, Ноўгарад-Северскага, Трубчавскага і Бранскага паветаў. Ласце назоў лесастэпу з усім правам заслужаюць толькі паветы Стара-дубскі, Трубчавскі, Ноўгарад-Северскі, Мглінскі і часткаю